

Berger Viktor

A tér problémája Anthony Giddens társadalomelméletében

Manapság, a „térbeli fordulat” népszerűvé válásával, gyakran felhozzák a szociológiával és társadalomelmélettel szemben a „térfeledés” vagy „térvaktság” vádját (vö. Läßle 1991: 163; Werlen 2009: 143; Schroer 2006: 29 skk.). Kétségkívül nem teljesen alaptalanul, hiszen a szociológia elméleti vonulatának jó ideig nem volt központi kérdése a tér kategóriája és társadalmi összefüggéseinek problémája. A szociológia elméleti irányzatait és teoretikusait szemlélve számos példát lehetne említeni a tér elhanyagolására: a racionális döntések elmélete, a fenomenológiai szociológia, a szimbolikus interakcionizmus, a weberi, luhmanni, habermasi vagy parsonsi elmélet mind a tér iránti kisebb vagy nagyobb közömbösséggel jellemezhető. Ezt az elhanyagolást – ha egyáltalán szükségesnek tartották megindokolni, és nem eleve valamiféle térbeliség nélküli szocialitásból indultak ki – különféle megjegyzésekkel alapozták meg: az egyik stratégia szerint ugyan a térben történnek a cselekvések, ám összességében mégis mellékes a hol kérdése; egy másik érvelés alapján a tér (itt első sorban: távolság) a társadalmi rendszerek differenciálódásával egyre inkább veszít jelentőségéből, ezért elemzése nem szükséges. Ugyanakkor érdekes módon a kérdés taglalása, elméleti problematizálása nem hiányzott teljesen a diszciplína történetéből, a klasszikusok közül Durkheim és a Durkheim-iskola tagjai, valamint Simmel foglalkozott a tér elméleti tárgyalásával.¹

„Térvaktságról” vagy „térfeledésről” tehát nem beszélhetünk. Bár a téma iránti érdeklődés a második világháború utáni egy-két évtizedben – és főleg az angolszász és német nyelvterületen – kétségkívül csökkent, a hetvenes évektől kezdve a szociológiaelméletben is egyre többen (pl. Henri Lefebvre vagy Pierre Bourdieu) ismerték fel a térbeliség társadalomtudományos fontosságát. A kategória felfedezésének értelmében tehát nincs szükség térbeli

¹ Míg az empirikus szociológiában a chicagói iskolát, majd később a szakszociológiként elfogadott városszociológiát lehetne példaként említeni a térbeliség szociológiai vizsgálatára. De az olyan elmélet és empiria határán álló figurák műveiben is megjelenik a kérdés iránti érzékenység, mint Erving Goffman.

fordulatra a szociológiában.² Inkább egyfajta félfordulatra lenne szükség: a tér kérdéseinek erősebb megvilágítására és korszerű térfogalomra. Ez előbbit az a belátás indokolhatja, hogy minden társadalmi gyakorlat rendelkezik térbeli aspektussal is (Crang és Thrift 2000: 2), sőt a térbeliség társadalmilag felépített, emberi tevékenységek eredménye, mely nem csupán passzív lenyomata a társadalmi folyamatoknak, hanem hozzájárul a társadalmiság konstitúciójához (Lefebvre 1991 [1974], 2002 [1975]). Ezt felismervén az utóbbi évtizedben megsokszorozódott a térszociológiai munkák és tanulmánykötetek száma (az újabb termésből lásd pl. Löw 2001; Schroer 2006). A második feladat, a „kor kívánalmainak” eleget tevő térfogalom kialakításának szükségessége is a tér társadalmi konstitúciójára vezethető vissza: amennyiben a szociológia szempontjából releváns teret és térbeli viszonyokat társadalmilag hozzák létre, úgy komplexebb fogalomra van szükségünk, mint egy olyan, amely szerint a társadalmi cselekvések egyszerűen a *térben* mennek végbe.

Anthony Giddens az elsők között volt a társadalom ama teoretikusai közül, akik a hetvenes évektől kezdve *ismét* a társadalomelmélet fontos, sőt centrális kérdéseként tekintettek a térbeliség (és az időbeliség) viszonyaira. A kérdés központba emelésén kívül Giddens arra is törekedett, hogy meghaladja a tér túlon túl naiv és egyszerű, ám a szociológiában mégis igen népszerű felfogásait. Társadalomelméleti építménye a térbeliség szociológiája szempontjából ezért kétszeresen is kiemelkedő jelentőségű. Az alábbiakban rekonstruálni szeretném, hogy miként kísérl meg Giddens átfogalmazni a tér, illetve az idő problémáját, és próbálja meg e kettő segítségével megalapozni társadalomelméletét. Ennek során hangsúlyosan kezelem azt a kérdést is, hogy mennyiben tekinthető sikeresnek a szerző törekvése, avagy milyen problémákkal küszködik a koncepció. A tér idő problémájának tárgyalása azonban szükségessé tesz két előzetes lépést: egyrészt általános filozófiai megfontolásokat a térrel kapcsolatban, amelyek – tisztázván bizonyos alapvető különbségeket – segíthetnek megítélni a giddensi projektet; másrészt a szerző sajátos társadalomelméletének rövid bemutatását, hiszen a térrel-idővel kapcsolatos fejtegetések nem elszigeteltek, hanem e rendszerben kapnak értelmet.

A társadalomtudományok térfogalmai nem teljesen saját fejlesztésűek, ugyanis nagy hatást gyakoroltak rájuk a fizikai és a filozófiai térkonceptciók. Így a szociológia területén is megjelent a filozófiai-fizikai térelméletekre jellemző kettősség, vagyis az abszolutista és relativista álláspontok szembenállása. Az abszolutista szociológiai térkonceptciók legkisebb közös nevezője az a vélekedés, miszerint a „fizikai” tér valós létező, amely tartalmazza a tőle elkülönülő létszféraként elgondolt társadalmiságot. E tér a fizikai abszolutista térfogalomhoz hasonlóan semleges tartály, melyben a társadalmi cselekvések, folyamatok végbemennek, vagy amely magába foglalja a társadalmiságot, társadalmi viszonyokat, vagy egyszerűen csak a társadalmat. E felfogás dualista: képviselői különbséget tesznek tér és másfelől az emberi testek, illetve cselekvés között, hiszen az emberek a *térben* léteznek és cselekszenek (Löw 2001: 35). A társadalmiság e semleges környezete szükséges ugyan a társadalom létezése szempontjából, ám igazából kevésbé tartják fontosnak, a vélekedés szerint ez az a háttér, ami előtt kibontakozik a társadalmiság. Az abszolutista térfogalommal a szociológiában is egy a viszonszerűsége koncentráció, itt leginkább relacionálisnak nevezett elképzelés áll szemben. A tér itt nem a társadalmiságtól függetlenül létezik, hanem társadalmi tér létezik, melyben materiális és szimbolikus elemek keverednek egymással (Löw 2001). A tér tehát emberi termék, konstrukció, melyet viszonszerűségében kell megragadni. Az objektumok

2 A térbeli fordulat további problémáihöz lásd vázlatosan Berger (2012).

között létrehozott viszonyok konstituálják az emberek tereit. E felfogás értelmében nem is feltétlenül egy egységes térről van szó, hanem különféle, egymással nem feltétlenül összhangba hozható létrehozott terekről. Míg az abszolutista térfelfogások kifejezetten népszerűek voltak a szociológiában, addig kevés szerzőnél találhatunk teljesen kifejlett relationalista koncepciót, és ez inkább az újabb szerzőknél figyelhető meg (Lefebvre, Löw, Läßle).

Amellett szeretnék érvelni, hogy a szociológiának egy következetesen relationalista álláspontot kell(ene) felvennie a térrel kapcsolatban is. Az abszolutista térfogalmak problémája a legáltalánosabb szinten az, hogy meglehetősen reflektálatlanul szemlélik a teret, olyan adott háttérként, ami a „tényleges” társadalmi folyamatok szempontjából elhanyagolható, vagy legalábbis kevésbé fontos. Tér és társadalmiság kettéválasztásának eredményeképpen csak az egyik oldalt tartják szociológiailag relevánsnak (Löw 2001: 64). Elsikkad tehát a terek társadalmi konstituálásának összefüggése: hogy ezeket emberek hozzák létre, hogy aztán visszahassanak rájuk. Könnyen elképzelhető, hogy egy helyen akár több tér is jelen van (pl. az iroda tere, ahol a materiális elrendeződésen túl az internetes hálózat tere is megjelenik), ez azonban elképzelhetetlen az abszolutista felfogásban. Hasonlóképpen elgondolhatatlan az, hogy ugyanaz a tér más és más emberek számára máshogy épül fel: hogy nemcsak más gondolnak róla, hanem fundamentálisan másképp konstituálódik számukra (például az iskola különböző teret jelenthet tanároknak és diákoknak; a Dobogó-kő és környéke más és más jelent világnézettől függően). Nem tudjuk a tereket emberi cselekedetek eredményeként rekonstruálni, így a terekért folytatott társadalmi harcok is jobbra érthetetlenek maradnak. Az sem válhat felismerhetővé, hogy az emberek úgy is tudnak tereket alkotni, hogy az így létrehozott tér nem kötődik ahhoz az adott földfelülethez, amin az emberek éppen állnak (ez jellemző többek között a virtuális terekre vagy a transznacionális terekre) (Löw 2001: 43, 53, 64–65).

Mindez nem csupán holmi fogalmi pedantéria miatt jelent problémát, hanem azért, mivel az idézett példák gyakori jelenségek jelenünk mindennapi életében, és az alapvető élettapasztalatokra is befolyással vannak. Ezért van szükség olyan relacionális fogalomra, mely nem a tér tartályképzetéhez kötődik, hanem képes számot adni a tér dinamikáiról, azokról a viszonszerűségekről, melyek alapján a terek szerveződnek, akár konkrét helyhez kötődve, akár nem. A szociológiában az ilyen következetesen relacionalista térfogalom meglehetősen ritka. Jó néhányan elmozdultak ebbe az irányba, azonban kevesek tudták ténylegesen is sikerre vinni e programot. Giddens tér(idő)elméletét a szerző szándékai szerint, elméleti építményébe ágyazva kívánom rekonstruálni, azonban megítélési mérceként a relacionális térfogalom megléte, nemléte, következetessége vagy következtelensége fog szolgálni. A kifejtés során világossá fog válni, hogy ez az eljárás nem önkényes, pusztán egy a tárgy számára külső és idegen megítélési kritérium alkalmazása, hanem a strukturációelmélet szempontjából immanens, hiszen szándékai szerint Giddens is relacionálisan kívánja felfogni a teret és időt.

A strukturáció elmélete

Giddens társadalomelmélete immár a huszadik század klasszikusként elfogadott teoretikus teljesítményei közé tartozik Bourdieu, Habermas, Parsons vagy Luhmann munkássága mellett. Ennek ellenére Magyarországon alig reflektáltak társadalom- és szociológiaelmé-

leti munkásságára – míg a többi nagy elméletalkotó munkáit széles körben interpretálták és bírálták. Jól jellemzi a helyzetet, hogy a hazai szociológiában Giddens leginkább szociológiai bevezető kötete (1997 [1993]), harmadik utas politikai projektje (1999 [1998]) és a globalizációra vonatkozó gondolatai kapcsán ismert (2005 [1999]). Szisztematikus igényű társadalomelméletének és modernizációelméletének recepciója csak most indult meg.³ A strukturációelmélet első változatát Giddens a *Central Problems in Social Theory* (1979) című művében fejtette ki, az ezt követő években pedig fokozatosan bontotta ki az ott megfogalmazott gondolatokat és kezdeményezéseket. Fontos állomás e tekintetben az *A Contemporary Critique of Historical Materialism* első kötete (1981), ám társadalomelméleti munkásságának betetőzéseként a *The Constitution of Society* (1995 [1984]) tartják számon. Elmélete rövid rekonstruálása során főleg ez utóbbi műre fogok támaszkodni (álláspontja e kötetben került a maga teljességében kifejtésre, és ez tekinthető társadalomelméleti főművének), ám figyelembe fogom venni az egyéb könyveiben vagy interjúkban megjelent gondolatait is.

Két pont is alkalmas belépőt kínál Giddens elméleti munkásságába: egyrészt a társadalomelmélet feladatára vonatkozó fejtegetései, másrészt a társadalomtudományokban bevett dualizmusokon való túllépés szándéka. Giddens hangsúlyosan különbséget tesz *társadalom- és szociológiaelmélet* között. A társadalomelmélet (*social theory*⁴) a társadalom, a szocialitás általános teóriája kíván lenni, melynek feladata az olyan általános kérdések tisztázása, mint a társadalmi cselekvés és a cselekvő természete, a társadalmi rend vagy a társadalmi integráció. Vagyis a társadalomelmélet nemcsak a szociológia, hanem minden társadalomtudomány elmélete kíván lenni, szükségszerűen absztrakt annak érdekében, hogy megtermékelnyíthesse a diszciplínák empirikus kutatásait, és fordítva, hogy befogadhassa ezek belátásait. A szociológia ezzel szemben egy szűkebb tudomány, mely Giddens véleménye szerint sajátos tárgyval rendelkezik, a modern társadalmakkal. A szociológiaelmélet ebben az értelemben nem más, mint a tágabb társadalomelmélet részterülete, mely a modernizációt vizsgálja teoretikus szempontból (Giddens 1995 [1984]: 30–31, 2013 [1988]: 12).⁵ Részben e célkitűzés (és másrészt a dualizmusokon való túllépés szándéka) magyarázza azt a roppant változatosságot, ami társadalomelméletének hivatkozási pontjait és forrásait szemlélve tűnik fel.

Giddens arra tesz kísérletet, hogy leépítse a társadalomelméletben megkövesedett ellentéteket. A huszadik század második felének elméleti vitáit a szociológiában egy sor ellentét fémjelzte: szubjektivista és objektivista, mikro- és makroszociológiai, interpretatív és strukturalista megközelítések között, melyek egyoldalúan vagy az egyén, a cselekvés és a szubjektív értelmezési teljesítmények, vagy a társadalom, az objektív helyzetek és a struktúra elsőbbségét hangsúlyozták (Giddens 1995 [1984]: 34, 41, 2013 [1988]; vö. Sik 2013: 56). Az elméletek egyoldalúsága tetten érhető abban, hogy az egyik oldal a társadalmat kizárólag az intencionálisan cselekvő egyének teljesítményeire vezeti vissza, míg a másik álláspont

3 Értő elemzéseivel úttörő munkát végez e tekintetben Sik Domonkos (2013a, 2013b, 2013c).

4 Több esetben német nyelvre fordított Giddens-írásokat használtam, a zárójelben ezen esetekben is az angol eredetiben található terminust tüntetem fel.

5 E megkülönböztetés alapján világos, hogy bizonyos könyvei és írásai szociológia- és nem társadalomelméletnek minősülnek, sőt talán kijelenthető, hogy a *Constitution of Society* után inkább e témák iránt érdeklődik, semmint az általános társadalomelmélet kérdései iránt (lásd pl. Giddens 1995 [1990], 2005 [1999], 2013 [1991], 2013 [1994]; vö. Sik 2013b, 2013c).

képviselői eldologiasítják a társadalmat, azt az emberi cselekvéstől függetlenül gondolják el (2013 [1988]). Ezen egysíkúságokat kiküszöbölendő, Giddens átfogó szintézis megalkotására vállalkozott, melyben nem egyszerűen is-is megoldásra törekedett: el akarta kerülni az elméleti heterogenitást, mely a teoretikus elemek egyszerű egymás mellé állításából következett volna; ehelyett olyan szintézisre törekedett, amelyben ugyan megőrződnek a felhasznált elméletek lényeges belátásai, de lényegesen át is alakulnak az általuk használt alapfogalmak annak érdekében, hogy egységes elméleti konstrukció jöhessen létre.

A struktúra dualitásának fogalmával Giddens a sajátosan értelmezett társadalmi struktúrák kettős jellegére hívja fel a figyelmet: ezek befolyásolják a cselekvéseket, ám másfelől emberi cselekvések eredményei is. Összegző munkájának szöszedete szerint „a struktúra médiuma és eredménye a viselkedésnek, amely rekurzív módon szervezi” (1995 [1984]: 430, lásd még: 1981: 19). A strukturalista felfogással összhangban úgy gondolja tehát, hogy a struktúrák alakítják az emberi cselekvéseket, mivel a strukturális mozzanatok feltételrendszerében mennek végbe; idegen azonban a strukturalizmustól az a gondolat, hogy a cselekvők ténykedésének eredményeképpen léteznek struktúrák. A struktúra dualitásában megnevezett másik oldal kapcsán is hasonlóképpen fedezhetők fel. Giddens szerint:

„Az egyéneknek a struktúra nem „külsődleges”: emléknymok formájában és társadalmi gyakorlatokban megvalósultként bizonyos értelemben inkább tevékenységeiken „belül” lokalizálható, semmint hogy ténykedésükön kívüli létező volna, ahogy Durkheim feltételezte (Giddens 1995 [1984]: 77–78).

Vagyis annak ellenére, hogy az egyének cselekvéseik és viselkedésük során rekurzívan felépítik a struktúrákat, a cselekvő sem marad érintetlen, ő sem az a végső instancia, amire mindent fel lehetne építeni, hiszen a struktúra immanens a cselekvő és cselekvése számára. Világosan következik ebből, hogy „kategorialis szempontból sem a cselekvőnek, sem a társadalmi objektumnak nincs elsőbbsége, hanem mindkettőt rekurzív társadalmi cselekvések, illetve gyakorlatok során termelik és újratermelik” (Giddens 2013 [1988]: 15). Nem létezik ezen elképzelés szerint vegytiszta struktúra vagy egyén, hiszen a kettő „egymásba folyik”, kölcsönösen építik fel egymást. A gondolat, miszerint a szubjektivitás és a társadalmi objektivitás kölcsönösen konstituálják egymást, előremutató, ám nem példa nélküli kezdeményezés volt a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években.⁶

⁶ Giddens azonban jórészt ezen fejlemények figyelembevételével dolgozza ki saját koncepcióját. Peter L. Berger és Thomas Luckmann *A valóság társadalmi felépítésében* (1998 [1966]) hasonló sémát dolgoztak ki, mely szerint a társadalom egyszerre objektív és szubjektív valóság: objektív, hiszen léteznek az egyéneken túlmutató, rájuk hatással lévő minták, és szubjektív valóság is, mert a társadalom bennünk is él. A könyv az externalizáció, objektiváció és internalizáció hármásával ragadja meg a társadalom és cselekvők dialektikáját (kihangsúlyozva, hogy nem szigorú időbeli szakaszosságról van szó, mert e három folyamat minden adott pillanatban és egyszerre megy végbe). Ehhez képest igen meglepő, hogy Giddens sem a *Constitution of Society*-ben, sem a *Contemporary Critique*-ben nem tesz említést sem a szerzőpárosról, sem a műveikről. De a *Central Problems*-ben (1979: 267) és a *New Rules of Sociological Method*-ben (1976: 175) is csupán egy-egy lábjegyzet erejéig emlékezik meg e koncepcióról, mindkét esetben kritikus hangvétellel és lényegi reflexió nélkül. Hasonlóan nyilvánvaló párhuzamok mutatkoznak Pierre Bourdieu társadalomelméletével. Más helyen már érveltem amellett (Berger 2007), hogy a bourdieu-i modell is szubjektív és objektív struktúrák kölcsönös konstitúciójára épül: a habitus társadalmilag formált, ugyanakkor „benne van” az emberben, gyakorlatait strukturálja; és másfelől nézve a habitusok a társadalmi struktúrákat is segítik reprodukálni (lásd pl. Bourdieu 2002 [1994]). Kézenfekvő lett volna, ám Giddens mégis elmulasztotta az érdemi reflexiót Bourdieu elgondolásai felett: műveiben csak az említések szintjén van jelen a francia szociológus, a *Constitution*-ban például egy partikuláris kérdés, a kabil időfelfogás kapcsán (Giddens 1995 [1984]: 186).

A struktúra dualitásának gondolata képezi Giddens társadalomelméletének kiindulópontját és célját: fejtegetései e gondolatot veszik alapul, és fordítva, elméleti építkezésének célja, hogy társadalomelméleti apparátusa ezt a dualitást dolgozza ki. A struktúra kettségének társadalomelméleti tárgyalása azonban szükségessé teszi, hogy Giddens az előbbieket által diktált szellemiségben átértelmezze mind a struktúra (és a vele rokon jelenségek), mind a cselekvés/cselekvő fogalmát. A szerző sem a struktúrának, sem a cselekvésnek nem kíván teoretikus elsőbbséget nyújtani, így koncepciójának rekonstruálását lényegében mindkét irányból el lehetne kezdeni, a struktúrákból és a cselekvésből kiindulva is. Az alábbiakban a cselekvés giddensi értelmezésével kezdem, hogy aztán a strukturális jelenségek felé forduljak. Ennek során számba kell venni számos neologizmust, illetve már korábban is létező, ám az angol szociológus által sajátos értelemben használt fogalmat.

A cselekvő és a cselekvés átfogalmazásának az a célja, hogy e két fogalmat ne vagy nem csak az intencionalitás alapján gondoljuk el. Giddens ennél jóval komplexebb modellt kínál. A cselekvést Giddens a mindennapok szintjéből kiindulva kívánja értelmezni – ahogy a fenomenológiai szociológia és az általa nagyobb figyelemben részesített etnometodológia is. E mögött az a meggyőződés húzódik meg, hogy a cselekvők a mindennapi élet folyama, az erre jellemző repetitivitás során termelik és termelik újra a társadalmi struktúrákat, intézményeket, rendszereket. Ez adja a társadalmi gyakorlatok rekurzivitását, ugyanis „a cselekvők a cselekvéseikben és ezek által újratermelik azokat a körülményeket, amelyek lehetővé teszik cselekvéseiket (Giddens 1995 [1984]: 52).⁷ Annak érdekében, hogy ez társadalomelméletileg rekonstruálhatóvá váljon, el kell szakadnunk a kizárólag az intencionalitás alapján elgondolt cselekvő képétől, hiszen a cselekvők nem azt teszik cselekvéseik céljává, hogy bármiféle társadalmiságot reprodukáljanak – ennek forrását tehát máshol kell keresni.

Giddens a cselekvői tudatosság háromszintű modelljét kínálja alternatívaként. Az intencionális aktor képéhez cselekvőmodelljében leginkább a diszkurzív tudat áll közel. A diszkurzív tudat azt jelenti, hogy a cselekvők el tudnak számolni cselekvéseikről: akár mások, akár saját maguk által ösztönözve meg tudják határozni vagy ki tudják fejteni, hogy milyen célok vezérlik, vezérelték őket cselekvésük során. A diszkurzív tudathoz kapcsolódik a cselekvés reflexív vezérlésének képessége, amely épp az emberi viselkedés célirányos jellegére utal (i. m. 431), amely viszont többet jelent a pusztá gondolkodási képességnél: „a »reflexivitást« nem pusztán az »öntudat« értelmében kell felfognunk; sokkal inkább arra a körülményre utal, hogy a cselekvő képes a társadalmi élet állandó folyamatába aktív módon beavatkozni” (1995 [1984]: 53, lásd még: 94, 131). Természetesen az elszigetelt cselekvés pusztán absztrakció, melyet a cselekvések sorára vetülő figyelem különít el diszkurzív, a mindennapok világa inkább egyfajta folyam, melyben nem különíthetők el mereven cselekvési egységek (Giddens 1995 [1984]: 53–54).

Az intencionalitás mellett azonban Giddens a személyiség más aspektusait is megállapítja. Legalább ilyen fontos a cselekvők gyakorlati tudata. Ez a kifejezés a cselekvő azon kompetenciáira utal, amelyek a mindennapi világban való eligazodáshoz, a benne történő cselekvéshez szükségesek, ám többnyire nem reflektáltak. Gyakorlati tudásuk révén az emberek prereflexív módon irányítani tudják cselekvéseiket: kontrollálják arckifejezéseiket,

⁷ Giddens nem tagadja a társadalmi változást sem, hiszen nem létezik tökéletes reprodukció. Az átalakulás lehetőségével és feltételeivel kapcsolatban is vannak fejtegetései mindegyik társadalomelméleti művében, azonban ezekkel helyhiány miatt nem foglalkozom.

testük pozicionálását, kommunikatív megnyilatkozásait stb. Mindennapjainkban tehát számos olyan kompetenciát alkalmazunk, amelyek a schützi receptszerű tudáshoz hasonlósok abban az értelemben, hogy „kézhez állnak” és pragmatikus indíttatásból alkalmazzuk őket. A gyakorlati tudat foglalja magába az interakciókra vonatkozó szabályok ismeretét, az embertársainkra vonatkozó információkat, képzeteket – mindazt, ami szükséges az eligazodáshoz a társas világban, ám általában nem válik tudatos reflexió tárgyává.⁸ A fenomenológiai szociológiával egybecsengő módon Giddens nagy jelentőséget tulajdonít a tudat eme aspektusának, véleménye szerint a gyakorlati tudat a mindennapi rutinok megszervezésének, ily módon pedig a társadalmi struktúrák termelésének és újratermelésének egyik legfontosabb médiuma. Azonban fontos leszögezni, hogy a gyakorlati tudat bizonyos esetekben diszkurzíve hozzáférhetővé válik: olyankor, amikor megszakad a mindennapi élet folyamán rutinszerűsége, és valamilyen okból kifolyólag szükségessé válik a reflexió az addig természetesnek tekintett praxisra (1995 [1984]: 57).⁹ Problémák felmerülésekor, vagy ha mások rákérdkeznek, meg tudjuk indokolni, mit miért tettünk úgy, ahogy.

A cselekvő tudatának harmadik szintjét Giddens a tudattalannak nevezi, pontosabban a cselekvés tudattalan motívumainak. E kifejezés látszólag freudi ihletésű, ám valójában igen kevésbé az. A tudattalan tartalmait tudunk nélkül motiválnak minket, diszkurzíve nem hozzáférhető, legfeljebb pszichoterápia során és szakember segítségével. E motivációk azonban nem a freudi elfojtott, nem tudatosított ösztönkésztetéseket jelölik, hanem valami mást. Giddens elsősorban Eriksonhoz és kisebb részben Goffmanhoz fordul e motivációk felvázolása során. Eriksont fejlődéstudásának kapcsán idézi meg, mely szerint a gyerekek felnövése során minden szakaszban a legalapvetőbb feladat a félelem, a szegény és a bűntudat elkerülése – az erre kialakított és lerakódott stratégiák alkotják az egyének alapvető biztonsági rendszerét (Giddens 1995 [1984]: 102–108). A cselekvők egyfajta ontológiai biztonságra törekcsenek, hogy képesek legyenek bízni a tárgyi és társas/társadalmi világ kontinuitásában, illetve hogy stabil énképet tudjanak fenntartani (i. m. 111).

Ontológiai biztonságot keresvén a cselekvők rutinizált cselekvéseket alakítanak ki, melyek a mindennapi élet minden területén megjelennek: az interakciós szabályokban, a naponta befutott útvonalakban, az interperszonális térköz szabályozásába, a regionalizációban, a tárgyakkal való bánásmódban, a személyes stílusban, a kölcsönös tapintat jelenségében stb. Az ontológiai biztonság a társas világgal kapcsolatban egyfajta otthonosságra utal, hogy az ember képes eligazodni társadalmi világában, amelyben tudja saját helyét is. Ehhez a létbiztonsághoz nem elhanyagolható mértékben járulnak hozzá a Goffman által leírt mindennapi kommunikációs mintázatok, hiszen ezek kitüntetett jellemzője a másik fél iránti tapintat: hogy az emberek normál esetben nem törekszenek a másik homlokzatának lerombolására (i. m. 101, 127–128). A tudattalan tehát Giddens elméletében az ontológiai biztonság megteremtésére és fenntartására irányuló motivációt jelöli, nem többet és nem kevesebbet. A mindennapi rutinok kialakításának tudattalan motivációja az ontológiai biztonság keresése. Ugyanakkor a tudattalan szerepe a giddensi elméletben Freudhoz képest mégis korlátozott. A cselekvési rutinok kialakításának általános igényén túl a tudattalant legtöbbször

8 A gyakorlati tudat formulaszerűségéhez és a viselkedési szabályokhoz lásd Giddens (1995 [1984]: 73 skk.).

9 Ez természetesen ismét a fenomenológiai szociológiát visszhangozza. Schütz (és Luckmann is) kihangsúlyozza: a természetes beállítódásunkra jellemző lerakódott tudáskészletünk egyes elemei (cselekvési receptek, sémák, típusképzetek) csupán akkor válnak kérdésessé, csak akkor válik szükségessé a rájuk irányuló reflexió, ha valamely szituációban konkrét problémák merülnek fel velük kapcsolatban (Schütz és Luckmann 2000 [1973]).

nem lehet a konkrét cselekvésekért felelőssé tenni, melyek ebben az értelemben nem motíváltak (i. m. 100). Ez szemben áll Freud ama – Giddens szerint téves – elképzelésével, amely minden egyes cselekvést tudattalan ösztönző tényezőkre vezetett vissza: Giddens pusztán a cselekvésrutinok összességét véli eriksoni értelemben motíválnak (i. m. 100, 148–159). Mindenesetre az e tudattalan motivációk által ösztönzött cselekvési rutinoknak oroszlánrésze van a társadalmi újratermelés munkájában.

Az intencionális cselekvő képe amiatt is hibás, mivel a cselekvő számos körülményt nem képes figyelembe venni, és mert cselekvésének jó néhány nem szándékolt és előre nem látott következménye lesz. A cselekvések strukturális és rendszerszintű eredményei jórészt ilyen előre nem látott fejlemények. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a cselekvéseket funkcionalista módon kellene értelmeznünk, mely alapján minden cselekvés – nem tudatosított módon – hozzájárul valamilyen módon a rendszer fennmaradásához, sőt minden cselekvés „rejtett” célja valójában ez. Giddens szerint el kell felejtenünk az ehhez hasonló teleologikus modelleket: a cselekvések nem szándékolt következményei nem valamiféle rendszerimperatívust valósítanak meg (melyek egyébként sem léteznek), hanem senki és semmi által nem intencionált fejlemények, melyek azonban struktúrákat, cselekvési feltételeket hoznak létre (i. m. 347 skk.).

A mindennapi cselekvések szűkebb világán kívül a strukturációelmélet a szélesebb társadalmi jelenségek megragadására is törekszik. Giddens ennek megfelelően a struktúra és a vele rokon fogalmakat is elhelyezi elméletében. Meg kell különböztetni egymástól a (társadalmi) rendszer és a struktúra fogalmát. Míg a társadalmi rendszerek a társadalmi viszonyok elrendeződésére utalnak térben és időben, addig a struktúra, pontosabban a struktúrák a cselekvés téren és időn átívelő szabályai¹⁰ és erőforrásai¹¹ (Giddens 1981: 26, 1995 [1984]: 45, 68–69, 77). A rendszer fogalma tehát a társadalmi kapcsolatokat jelöli, míg a struktúráé – ellentétben azzal a közkeletű szociológusi nézettel, amely azt valamiféle társadalmi „csontvázként” fogja fel – a cselekvésekben aktualizált és ezáltal újratermelt cselekvési szabályokat és erőforrásokat. A struktúra eme felfogása már csak azért is különleges, mert a struktúrákat nem elsődleges valóságként kezeli, hanem a szabályok és erőforrások olyan rekurzív újratermelt összességeként, ami csupán virtuális léttel bír, téren és időn kívül áll, és csak a megvalósuló cselekvésekben és az e cselekvéseket orientáló emléknymokban nyilvánul meg (Giddens 1995 [1984]: 69, 77, 359). A struktúrák a társadalmi rendszerek mozzanatai, hiszen ez utóbbiak rekurzíve magukba foglalják e cselekvési szabályokat és erőforrásokat.

A struktúrával, struktúrákkal összefüggésben szükséges tisztázni egy sor egymással rokon fogalmat. A társadalmi rendszerek azon strukturális mozzanatait, amelyek térben és időben a legmesszebbre nyúlnak el, Giddens strukturális elveknek nevezi. Ebben az értelemben a társadalmi totalitások nagyon általános szervezési elvei azok a faktorok, amelyek nagymértékben felelősek a társadalmak vagy társadalomtípusok intézményes szerkezetének termeléséért és újratermeléséért (i. m. 69, 240, 432). Az intézmények pedig olyan gyakorlatok, gyakorlati formák, amelyek nagy tér- és időbeli kiterjedéssel rendelkeznek e társadalmi totalitásokban (i. m. 69). A strukturáció az a folyamat, amelynek során társadalmi kapcsolatok rendeződnek el téren és időn átnyúlva azáltal, hogy a cselekvők felhasználják a

10 A szabályoknak többféle jelentése lehet szociológiai szempontból, Giddens a kései Wittgenstein által ihletve elsősorban a szignifikációs és normatív szabályokat hangsúlyozza (1995 [1988]: 45, 73).

11 Megkülönbözteti egymástól az allokatív-materiális és az autoritatív erőforrásokat (vö. Giddens 1981: 94).

struktúrák jelentette szabályokat és erőforrásokat, és cselekvésükkel újra is termelik ezeket (i. m. 432). Ez a megfogalmazás azonban még túl általános, a strukturációnak különféle modalitásai léteznek. Az emberi interakcióban a cselekvők struktúrákat használnak fel és hoznak létre, termelnek újra; minden emberi interakció sokrétű. A strukturációs modalitások e sokrétűségről adnak számot. Giddens három ilyen modalitást különböztet meg: értelmezési sémákat, facilitást és a normák modalitását. A struktúra dualitása jegyében e strukturációs modalitások egyrészt aktualizálódnak az interakciókban, másrészt struktúrákat hoznak létre. Az értelmező sémák az interakció szintjén jelentések kommunikációját jelentik, az általuk termelt/újrateherelt struktúra a szignifikáció. A facilitás az interakcióban a hatalmat¹² jelenti, általa pedig az uralom struktúrái jönnek létre és maradnak fenn. A normák modalitása pedig szankciók formájában jelenik meg az interakciókban, melyek legitímációs struktúrákat hoznak létre (i. m. 81–83). A jelentéskommunikáció, hatalom és szankciók az interakciók konstitutív összetevői, a valós interakciókban vegyülnek egymással. A társadalmi struktúrák alapján intézmények, pontosabban intézményes rendek jönnek létre, melyekre az a jellemző, hogy a háromféle említett struktúra közül valamelyik domináns bennük, míg a többi, bár szerepet játszik, de alárendelt szerepet. Négy nagy intézményes rendről számol be Giddens, ezek a következők: szimbolikus rendek/diskurzusformák (domináns strukturális forma: szignifikáció), politikai intézmények (tekintélyre épülő uralom), gazdasági intézmények (allokatív erőforrások ellenőrzésén alapuló uralom) és a jogi intézmények rendje (legitimáció) (i. m. 84–87).¹³

A strukturációelmélet kétségkívül absztrakt, és fogalmi szerkezetét tekintve igen sűrű, ám Giddens azt is meg kívánja mutatni, hogy az empirikus kutatásokban is alkalmazható, vagyis kialakítható a neki megfelelő metodológia. Egy ilyen metodológiának fogékonynak kell lennie mind a cselekvés, mind a struktúrák aspektusaira. Giddens kétféle kutatási-elemzési módszertant is felvázol a *Constitution* zárófejezetében, a stratégiai cselekvések vizsgálatát és az intézményes elemzést. Míg az utóbbi a struktúra dualitására helyez nagy hangsúlyt, addig az előbbi a cselekvőknek, és különösen diszkurzív és gyakorlati tudatuknak, cselekvésük vezérlésének szentel kiemelt figyelmet, miközben az interakciók kontextusainak intézményes, strukturális aspektusait adottnak veszi. Érdeemes megjegyezni: ezeket pusztán analitikusan veszi adottnak, nem feleldezik meg róla, hogy emberi termékek (Giddens 1995 [1984]: 342–343). Mindkettőt lehetséges kvantitatív és kvalitatív módszerek esetében alkalmazni. Az alábbiakban Giddens saját leírása és példája alapján mutatom be röviden a két elemzési módszert.

Giddens Paul Willis *A skacok* című etnográfiai alapossággal megírt művét választotta szemléltető példaként mind a cselekvések stratégiai elemzése, mind az intézményes analízis szemléltetése érdekében. Willis könyve a birminghami munkásgyerekek iskolai pályafutását majd munkába állását vizsgálta a város egyik szegénynegyedében. A „skacok” stratégiai cse-

12 A cselekvéseknek mindig konstitutív mozzanata a hatalom. E fogalmat azonban nem a bevett értelmében kell felfogni, mely az uralom-elyomás sémáját veszi alapul. A struktúra dualitásának megfelelően a hatalomnak is két arca van. Egyrészt a hatalom nem más, mint cselekvési képesség: a lehetőség a világba való aktív beavatkozásra valamilyen célból. Ezen (át)alakító képességgel a legextrémebb szituációkban leledző cselekvőktől eltérően mindenki rendelkezik kisebb vagy nagyobb mértékben. Második értelmében a hatalom az intézményekben lakozó befolyás mobilizálását jelenti. A hatalom maga nem erőforrás, de az erőforrások médiumán keresztül gyakorolják a cselekvésekben (i. m. 65–67, 337).

13 Az intézmények másodlagos és harmadlagos strukturális összetevőikhez lásd Giddens (1995 [1988]: 87).

lekvéseinek vizsgálata ekkor a diszkurzív és a gyakorlati tudat által generált cselekvésformákra koncentrálnak (például a nevetés, az egymást ugratás és a humor különböző funkcióira), és hogy a skacok milyen módon szegülnek szembe az iskolai tekintélyekkel, hogyan hozzák létre a szubverzivitást. Ennek során nemcsak az derül ki, hogy a diszkurzív tudat szintjén sokkal világosabban látják az iskolai hatalmi viszonyokat, mint „konformista” társaik, hanem az is, hogy számos olyan gyakorlati fortélyal rendelkeznek, amelyek révén napról napra megkérdőjelezzék az iskolai hatalmi viszonyokat. A stratégiai cselekvések elemzése során azonban a tudattalan motivációkat is érdemes számba venni (i. m. 343–345). A munkásfiatalok esetében is fellelhetők ilyen a cselekvési mintázat kialakítását befolyásoló motívumok. A skacok diszkurzív és praktikus tudatuk szintjén nagy vonalakban tisztában vannak vele, hogy a munka világában nagy valószínűséggel nem vár rájuk semmi jó. Az ontológiai biztonságra tudattalanul törekedve alakítják ki sajátos viselkedés- és interakciós formáikat, amelyek szerepe számukra éppen az, hogy értelmet és színt vigyenek az egyébként elég sivár kilátásokkal kecsegtető életükbe, és hogy ezek által az iskola meglehetősen rideg környezetét „otthonossá” tegyék önmaguk számára, ismerős formákkal itassák át (i. m. 346).

Az intézményes analízis esetében nagyobb súlyt kap a struktúrák cselekvések általi termelése és újratermelése, illetve a cselekvések összefüggése az intézményes gyakorlatokkal. Ebből a szempontból érdemes szemügyre venni az iskolát, mint „hatalmi tartályt”. Az erre jellemző hierarchikus viszonyok, viselkedésformák és normatív elvárások nem helyi sajátosság, hanem széles társadalmi körben elterjedt struktúra, melyben sajátos erőforrások és szabályok kapcsolódnak össze. A skacok ellenállási kultúrája tehát nem pusztán eltérő viselkedés, hanem a tekintélyek megkérdőjelezése révén e strukturális minta ellen irányul. Ennek a tanárok természetesen megpróbálnak lehetőség szerint gátat szabni, melynek során különféle erőforrásokat használnak fel, például a tekintélyt, a büntetés és az elismerés kiosztásának jogát, a cselekvések téridőbeli rendjének meghatározását stb. A tanári tekintély teljes elszabotálásának gátja egyrészt az, hogy azt a diákok nagy része elfogadja, másrészt hogy a tekintély a szélesebb társadalmi környezet támogatását is élvezzi. Az intézményes elemzésnek arra is rá kell mutatnia, hogy a skacok diszkurzív és gyakorlati tudatából következő viselkedési formái egyáltalán nem eredetiek, mert igen nagy részben az iskolán kívüli tapasztalataik az alapjuk. Nagyon is kötődnek a munkásosztály miliójéhez, sajátos tapasztalati világához. Az iskolai ellenkultúrával a munkásdiákok e felnőtt munkáskultúrát és -mentalitást termelik újra (i. m. 352–355).¹⁴

Minél hamarabb el akarják hagyni az iskolát, hogy a lehető leggyorsabban gazdaságilag önállóvá váljanak.¹⁵ Mivel nincsenek illúzióik a munka világról és az esélyeiről, elvállalnak szinte minden munkát. A társadalmi helyzetek szintjén tehát a munkásosztálybeli lét újratermelése jön létre (egyszerű kétkézi munkák). Az iskolában kialakított ugratás- és vicckultúra pedig meglehetősen megkönnyíti a beilleszkedést a munkahelyre, hiszen az ottani kultúra igen hasonlatos az előbbihez (a tekintélyekhez való hozzáállás szempontjából is).

¹⁴ E helyen is látszik, mennyire jót tett volna a szövegnek, ha Giddens behatóbban foglalkozik Bourdieu társadalomelméletével. A habitus bourdieui-leírásaiban ezek a körülmények sokkal differenciáltabban kerültek kidolgozásra.

¹⁵ Ismét csak kínálkozna a reflektálás Bourdieu gondolataira. A *La distinction*ban a francia szerző részletesen leírja, hogy a munkásosztálybeli habitus által vezérelt személyek a minél rövidebb idő alatt megszerezhető minél nagyobb haszonra törekcsenek, míg a középosztálybeli habitusúak sokkal inkább hajlamosak a befektetések megtérülését elodázni a magasabb profit érdekében (vö. Bourdieu 2010 [1979]).

Mindezt nem szabad a funkcionalizmus sémája alapján értelmeznünk Giddens szerint: nem arról van szó, hogy léteznek funkcionális rendszerszükségletek (az egyszerű kétkezi munkások és a „tartalékhadserég” kitermelése), amiket a szerepükkel és viselkedésükkel kapcsolatban valamilyen fortély révén megtévesztett cselekvők elégitenek ki, hanem a célkövető cselekvések strukturális eredményei valójában nem szándékolt következmények. Hogy ezeknek milyen hatása van a társadalmi rendszer fennmaradása szempontjából, nem tudható: a funkcionalitás és diszfunkcionalitás megítélése felettébb problematikus, következőképpen el kell vetni a funkcionális magyarázatot (Giddens 1995 [1984]: 347–349). A munkáskultúra és -helyzetek reprodukálásán túl a skacok viselkedésének az ipari kapitalista társadalom totalitásának újratermelésében is van szerepe. A magántulajdonra, pénzre, tőkére, munkaszereződésre és ipari hatalomra épülő intézményes rendben

a „skacok” éppen az iskolarendszer „részleges áthatolása”, a munkák jellege iránti közömböségük miatt, és mivel mégis hajlandók belépni a munka világába, önmagukat „absztrakt munkaerőként” hozzák létre. A vélekedés, mely szerint minden munka ugyanolyan, lényegében megerősíti a munkaerő kicserélhetőségének ama körülményeit, amelyek strukturális elemei a kapitalista munkaszereződésnek (Giddens 1995 [1984]: 358).

A skacok praktikái, konkrét cselekvései tehát részét képezik az intézményes rend újratermelése komplex folyamatának.¹⁶

Tér és idő a strukturációelméletben

Az alábbiakban tér és idő helyi értékét rekonstruálom a strukturáció elméletében, kitérve az esetlegesen felmerülő problémákra és inkonzisztenciákra. Giddens a társadalomtudományok alapvető hibájaként tartja számon, hogy mind a teret, mind az időt pusztán a cselekvések keretfeltételeiként kezelik (1995 [1984]: 161). Ezzel ellentétben már a strukturáció elméletének első megfogalmazásai során is felhívta a figyelmet az időbeli és térbeli viszonyok fontosságára (1979: 198 skk, 1981: 26 skk, 90 skk.). Folyamatosan dolgozott e két kategória társadalomelméletbe integrálásán, míg végül azok – legalábbis a szerzői szándék alapján – az elmélet központjába kerültek. A *Constitution of Society*-ben megfogalmazott álláspont szerint a társadalomelmélet fundamentális kérdése a társadalmi rendé; éspedig nem abban a parsonsi értelemben, hogy miképp lehetséges a társadalmi cselekvéseket koordinálni a divergáló egyéni érdekek ellenére (Parsons az értékconszenzusban lelt rá saját megoldására), hanem „hogyan miként lehet túllépni az egyéni jelenlét határait a társadalmi kapcsolatok térbeli és időbeli kitágítása révén” (Giddens 1995 [1984]: 88, lásd még: 28, 141; vö. Joas 1995: 15). Minden társadalmi rendszer¹⁷ azzal jellemezhető, hogy a rá jellemző struktúrák és intézmények térben és időben kiterjedtek, bizonyos stabilitással rendelkeznek, hiszen nem csak egy adott időpontban és helyen érvényesek. E rendszerek időbeli-térbeli kiterjedésének

16 Szükséges megjegyezni: annak ellenére sem funkcionalista ez a leírás, hogy kimutatja, a munkásdiákok cselekvései miként termelik újra a társadalmi rendszert. Ennek oka, hogy az újratermelés nem feltétlenül funkcionális, mert a kapitalizmus strukturális ellentmondásai is reprodukálódnak.

17 A társadalmi rendszer giddensi fogalma nem egyezik meg a rendszerelmélet felfogásával. Giddens szerint a társadalmi rendszer „a társadalmi viszonyok téren és időn átnyúló rendje, amennyiben mindezt a gyakorlatok újratermeléséként értelmezzük” (1995 [1988]: 432).

magyarázatához van szükség a strukturáció elméletére, melynek célja a társadalom cselekvések általi termelésének és újratermelésének, a struktúra dualitásának vizsgálata. Az időbeli és térbeli viszonyok tehát a giddensi elmélet alapvető kérdésfeltevéséhez kapcsolódnak, ám szükséges néhány megjegyzés.

Fontos kiemelni, hogy a térnek és időnek e tanulmányban szentelt elkülönített fejezet némileg önkényesnek hathat, hiszen Giddens elmondása alapján az ezekkel kapcsolatos viszonyok – minthogy minden cselekvés térben és időben szituált – szerves részét képezik társadalomelméletének, így tér és idő külön tárgyalása mesterségesen választja el azt, ami elvileg szerves egységet képez. Ezzel kapcsolatban érdemes leszögezni, hogy e kettéválasztás egyrészt a kifejtés átláthatóságát szolgálja, másrészt arra is utal, hogy talán mégsem annyira önkényes, mivel – ahogy arra a későbbiekben utalni kívánok – Giddensnek szándékai ellenére sem sikerült maradéktalanul beintegrálnia elméletébe a téridő viszonyait. Azt is szükséges megjegyezni, hogy bár jelen tanulmány címe szerint a térbeliség szerepére kíváncsi, ez nem vizsgálható függetlenül az idő problematikájától. Giddens minden idevágó megnyilvánulásában azt hangsúlyozza, hogy időnek és térnek a társadalomelmélet alapkategóriáivá kell válniuk, hiszen alapvető kérdés, hogy milyen hatást gyakorolnak az emberi cselekvésekre és a struktúráképződésekre. Ennek ellenére azt láthatjuk, hogy Giddens eltérő módon súlyozza a két kategóriát, az időt szemmel láthatólag fontosabbnak tartja. Például a *Contemporary Critique*-ben a strukturációelmélet vázlatzerű összefoglalásának lezárásaképpen a következőket írja:

A strukturációelmélet megalkotása során az egyik fő célom az volt, hogy visszahelyezzem az időbeliséget a társadalomelmélet középpontjába, még hozzá oly módon, hogy szakíthassunk a szinkronitás és diakronitás között feszülő ellentéttel (...) (Giddens 1981: 29).

Vagyis a tér kategóriája azért válik fontossá, mert az idézett sorok szerzője a temporalitást be kívánja építeni társadalomelméletébe. A Derek Gregoryval folytatott beszélgetésben ennél is egyértelműbben fogalmaz:

Először is, részben a fenomenológia révén ismertem fel, hogy az időbeliség problémái központiak a társadalomelmélet számára. Arra a belátásra jutottam, hogy az emberi intenciók és az emberi cselekvés célkövető jellegének elemzése érdekében szükséges tekintetbe venni, hogy az emberi cselekvés időtartammal rendelkezik (...). E kiindulópontból jutottam arra a következtetésre, hogy az időbeliség elméleti tárgyalása alapvető a társadalomelmélet számára; emiatt kezdtem el érdeklődni Heidegger iránt. Bizonyos tekintetben azt mondhatjuk, hogy Heidegger az időt téridőként (*time-space*), „jelen-létként” (*presencing*)¹⁸ conceptualizálta, és emiatt kezdtem el a geográfia eredetével is foglalkozni (Giddens 1984: 126).

Az idézet rávilágít a térbeliség problémája giddensi „felfedezésének” módjára: az út az időbeliségen és Heideggeren keresztül vezetett el ideig. Szembeötlő a mondatokban az is, hogy e program alapján a tér nem lehetne a vizsgálódás önálló tárgya, hanem csakis az idővel való kapcsolatában, téridőként (ugyanakkor fordítva ez csak részben igaz, ahogy ez a következőkben ki fog derülni). Az idő Giddens – csakúgy, mint Heidegger – számára nem a pontszerű jelenek egymásutánja, így a „téridő most azt a nyitottat nevezi meg, amire az eljövétel, az egykorvoltság és a velünk egyidejű jelen egymásba-érésekor derül fény” (Hei-

18 Giddens az *Anwesenheit* heideggeri terminusára gondol.

degger 2002 [1962]). A nyitott folyamként megélt idő az emberi lét tapasztalati alapja, ez teszi lehetővé a térbeliség megtapasztalását is, vagyis elsődleges az utóbbihoz képest.¹⁹ Ez koncepciója egyik hátránya.²⁰

Az idő alapvető tapasztalatának heideggeri leírása által ihletve²¹ kezdte meg Giddens az idő és a tér kategóriájának beemelését társadalomelméletébe. Az időbeliség háromszoros tekintetben is megjelenik a strukturáció elméletében. A mindennapi élet reverzibilis ideje állandó repetitív folyam: a cselekvők olyan rutinjellegű cselekvéseket alakítanak ki, amelyek napról napra, évszokról évszakra, évről évre hasonló formában térnek vissza, így járulva hozzá az ontológiai biztonság létrejöttéhez. A mindennapiság *durée*-je tehát állandó körforgás, állandó ismétlődés. A társadalmiság szempontjából fontos második idősíks az életút irreverzibilis ideje. Az egyén biográfiája meg nem ismételtető egyedi események egymásutánja, véges és van iránya: a lét Heidegger nyomán halálhoz viszonyuló lét. Harmadsorban az intézményeknek is van saját időbeliségük. Mivel ezek egyén feletti képződmények, ez esetben hosszú tartamról van szó. Az intézmények átalakulása a *longue durée*-ben megy végbe. Hasonlóan az egyének mindennapi életéhez, ez az idő is ismétlődő (Giddens 1995 [1984]: 88–89, 1981: 19–20). Látható, hogy az idősíkokat Giddens a térbeliségre való utalások nélkül konceptualizálta, és míg az idő ezek alapján az emberi és társadalmi létezés konstitutív kategóriájaként önállóan is fontos, addig a teret jobbra csupán téridőként vagy a társadalmi idő következményeként tárgyalja (vö. Soja 1989: 146).

A három idősíks természetesen egymásba fonódik. Ez talán a pozícionáltság jelensége alapján érthető meg a legjobban. Giddens szerint mindhárom idősíkon sajátos pozícionáltság figyelhető meg. A mindennapok ismétlődő *durée*-jében az egyének a testmozgások, a testek elhelyezkedései, a regionalizáció, a különböző régiókban történő mozgások értelmében egymáshoz képest pozícionáltak. Az ontológiai biztonságot a mindennapi élet idejében véghezvitt ismétlődő-rutinizált gyakorlatok által hozzák létre: az emberek újra és újra hasonló utakat járnak be, rutinizált, mintázatokat követő interakciókban vesznek részt, és az egymás felé mutatott tapintat révén a kölcsönös bizalom mellett bizonyosság jön létre saját identitásuk és a társadalmi világ értelmezhetősége tekintetében. Az egyének életciklusuk tekintetében is pozícionáltak, biográfiájukban valamihez képest „helyezkednek el” valahol: lehetnek a gyerekkorban, felnőttkorban, időskorban stb. Az emberek és cselekvéseik harmadrészt az intézményesített gyakorlatok tekintetében is pozícionáltak, így például az életkor és a nemi hovatartozás társadalmi jelentőségű, hiszen sajátos gyakorlatokkal kapcsolódnak össze (Giddens 1995 [1984]: 138–139). Páronként végigvéve a következő kép bontakozik ki. Az intézmények és az életciklus idejének egymásba fonódását szemlélteti az, hogy az életciklusbeli pozíció az intézményes gyakorlatok tekintetében is sajátos helyet jelöl ki. Hasonló egybefonódás mutatkozik a mindennapiság és az intézmények ideje kapcsán: mindennapi pozícionálásaink során a strukturális-intézményi jellemzőket termeljük újra, és fordítva, az intézmények és strukturák is strukturálják cselekvéseinket. És harmadrészen különbségek figyelhetők meg az ismétlődő mindennapi gyakorlatok tekintetében az életciklus különböző szakaszaiban. Összességében tehát egymást kölcsönösen konstituáló társadalmi idősíkokkal van dolgunk.

19 „Az eljövendő, az egykorvoltság és a velünk egyidejű jelen világló egymásba-érése maga térelőtti; csakis ezért képes a térnek teret hagyni, azaz teret adni” (Heidegger 2002 [1962]; a fordítást módosítottam – B. V.).

20 Az idő de facto előnyben részesítése Soja részéről is kritikát váltott ki (1989: 143).

21 A Heidegger-referencia egyáltalán nem maradt kritika nélkül, lásd Joas (1995: 17–20); Urry (1991: 161–162).

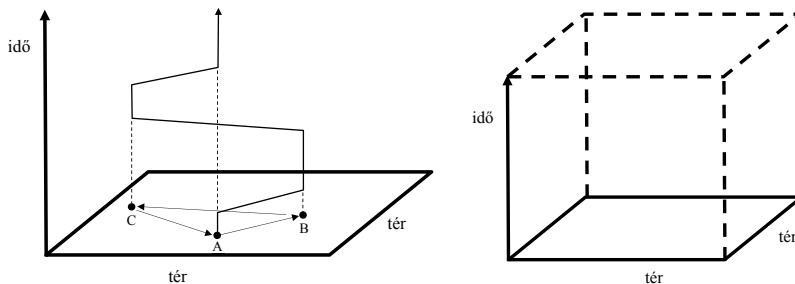
A társadalmiság világa (struktúrák, strukturális elvek, intézmények stb.) elsősorban a közös jelenlét (*co-presence*) révén épül fel és termelődik újra. Közös jelenlétről beszélhetünk, ha a cselekvők fizikailag annyira közel vannak egymáshoz, hogy egymást kölcsönösen érzékelhetik, vagy legalábbis ez az érzésük támad. Szigorú értelemben csak az emberek fizikai együttléte jelent közös jelenlétet, ám manapság az infokommunikációs technológiák fejlődése által egymástól távol levő felek között is a közös jelenléthez hasonlítható kapcsolatok létrehozása válik lehetővé (Giddens 1995 [1984]: 119–120). Ám elmondható, hogy minden társadalom megtalálta a maga módját, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben csökkentse az idő és tér jelentette kényszereket, hogy a térben és időben jelen nem lévőket jelenvalóvá tegye. (Példa lehet az orális tradíció, az írásbeliség, de a modern kommunikációs technológiák is.) Ez azért is fontos, mert társadalmiság épp ezáltal jöhet létre, időn és téren átívelő minták meglétével. Mindezek következtében a konkrét interakciós szituációkban mindig keverednek, sajátos viszonyt alkotnak jelenlévő és távollevő elemek (Giddens 1995 [1984]: 185, 1981: 91). A társadalom strukturációját tehát a közös jelenlét szituációiban lehet vizsgálni, ám tekintetbe kell venni, hogy e szituációk önmagukon túlmutató elemeket is tartalmaznak.

A közös jelenlét szempontjából szükséges az emberi testet tekintetbe venni, ugyanis a cselekvők testi lények: a mindennapok folyamában helyváltoztatások által és időben egymás után folyamatosan más és más közös jelenléttel jellemezhető szituációkba kerülnek. A test mozgásai nagymértékben befolyásolják a mindennapok konstitúcióját, legyen szó az általa megtett útvonalakról vagy a konkrét interakciós szituációban való pozicionálásáról. Mindkét szempontot szükséges vizsgálni Giddens szerint: mind a mindennapi mozgásokat, útvonalakat, mind az interakciós szituációkat magukat. A cselekvők útvonalainak konceptualizálására jó kiindulópontnak véli az időföldrajzot. A Torsten Hägerstrand és követői nevéhez kapcsolódó irányzat azt tűzte ki célul, hogy megragadják az individuumok és csoportjaik mindennapi és életciklusbeli mozgásait. Hägerstrand egy svéd város kapcsán vizsgálta meg a népességi statisztikák alapján nagyjából száz évre visszamenőleg az emberek életútjait időben és térben: ki mikor és hova költözött, milyen életpályák bontakoztak ki e mozgások alapján (Giddens 1995 [1984]: 163). De a testükkel térben és időben változtatásokat végrehajtó egyének mindennapi mozgásait is lehetséges és érdemes ily módon vizsgálni, hiszen az egyének ennek során megfigyelhető tipikus mintái rutintevékenységek ismétléseként foghatók fel. Minden személy leírható a tipikus napjával: tipikusan honnan hova megy és mikor. Példa lehet az az egyedülálló anya, aki korán kel, mert ébresztenie majd iskolába kell vinnie gyermekét, hogy utána saját munkahelyére is eljusson, majd munka után bevásárol, elrohan a gyermekéért, hogy aztán hazaérjenek. Hasonlóan leírhatók a dolgozók, gyerekek, idősek és bármiféle cselekvő tipikus napjai térben és időben.

Az időföldrajz másik újítása az adatok vizualizálásának módja. Az egyének térben és időben végbemenő fizikai mozgásai ábrázolhatók egy háromdimenziós koordináta-rendszerben, melyben a térbeliséget sík felületként jelenítik meg, míg az időt a függőleges tengely szimbolizálja (*l. ábra*), egyfajta, nem a relativitáselmélet értelmében vett „kontinuumot” alkotva. A helyváltoztatások a két térbeli dimenzió mentén vehetők szemügyre. Az ábrán a képzelt személy tipikus napja rendkívül egyszerű: otthonról (A) hajnalban elindulva eljut B-be (lehet például munkahely), majd C-be (esetleg napi szinten látogatott civil szervezet), hogy aztán este hazatérjen. Az A, B és C közötti mozgás ábrázolható sík felületen is (lásd a nyilakat), ám az időgeográfia téridőbeli mozgásokra kíváncsi. A függőleges dimenzió alapján rekonstruálható, hogy mely helyeken mennyi időt töltött az egyén, illetve mennyi időbe

telt az utazás oda.²² Emellett fontos kiemelni a helyek szerepét. Ezek időben körülhatároltak az egyén számára, és térbeli határokkal is rendelkeznek; az időföldrajz „állomásoknak” vagy „csomópontoknak” nevezi őket, az interakciók itt mennek végbe (pl. az otthon, iskola, munkahely, kávézó, mozi stb.). A giddensi közös jelenlét ezek alapján azt jelenti, hogy legalább két cselekvő egy „állomáson” tartózkodik azonos időben.

1. ábra. Egy képzelt személy napi útvonala térben és időben, valamint tér és idő „kontinuum”

Forrás: Giddens (1995 [1984]: 187, 164)²³

Hägerstrand szerint a racionálisan célt követő cselekvőnek számos restriktióval kell szembenéznie, melyek közül a legalapvetőbbek a következők: a cselekvő mozgási és érzékelési képességét korlátok közé szorítja saját testisége; az idő szűkös forrás; az emberek korlátozottan képesek egyszerre több feladatot végezni; nem lehetnek több helyen egyszerre; és az a tény, hogy a térben való mozgás egyúttal időt is igénybe vesz (vö. Giddens 1995 [1984]: 162–163). Az időföldrajz ismertetéséből világosan látszik, hogy az a tér és idő abszolutista fogalmait veszi alapul. Az ember a térben helyezkedik el, a térben és időben mozog; tér és idő tehát minőségileg semleges, az emberek gyakorlataitól függetlenül adottként kezelt kiterjedések csupán. De maga Giddens is kritikával illeti az időföldrajzot, részben hasonló szempontok mentén; megjegyzései négy pontban foglalhatók össze. Először is, hibás a cselekvőkről alkotott kép. Az emberek csak részben intencionálisan cselekvő lények, cselekvésük nagy része gyakorlati tudásuk alapján jön létre és repetitív jelleget mutat. Emellett az egyéneket a társadalmi kontextusoktól függetlenül, nem azok által felépítettként tartják számon. Másodszor, az időföldrajzban a struktúra és cselekvés dualizmusa jelenik meg sajátos formában: az állomások és régiók adottságokként jelennek meg, minek következtében sem társadalmi létrehozottságukat, sem esetleges változásait nem lehetséges magyarázni. A harmadik kritika inkább csak Hägerstrandra magára vonatkozik, Giddens szerint a svéd geográfus hibáz, amikor csakis a testtel összefüggő korlátozó tényezőkre koncentrálnak, miközben, ahogy azt más időgeográfusok kidolgozták, léteznek képességbeli, ökológiai és társadalmi restriktiók is. És negyedsorban az időgeográfia modellje nem képes kezelni a hatalom kérdését (Giddens 1995 [1984]: 168–169, vö. 1984: 126–127).²⁴

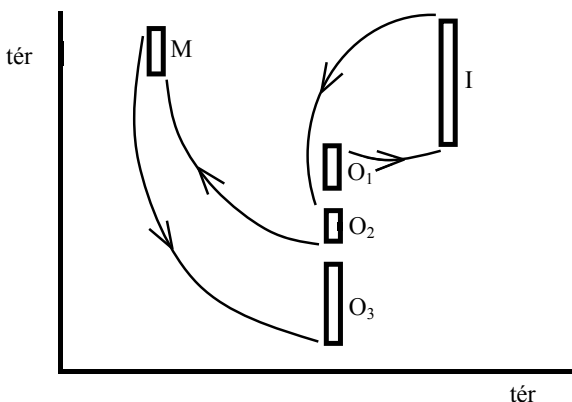
22 Ez alapján látszik, hogy a cselekvő A helyen reggel kevés időt töltött, B-n viszonylag sokat, C-n már némileg kevesebbet, majd este otthon ismét többet. A helyszínek közti mozgás pedig nem vesz el aránytalanul sok időt tőle.

23 A német kiadás 187. oldalán található ábráját szemléltetési okokból módosítottam.

24 Giddens maga majd a hatalomtartály fogalmával próbál ennek ellene hatni (bár ez csak az interakciós helyszínekre vonatkozik).

Látható, hogy a második kritikai pont lényegében relationalista szemszögből kívánja bírálni az időgeográfiát: a térbeli konfigurációk adatként feltételezését és a lineáris óraidő alapulvételét. Ám e tekintetben is megfigyelhető idő és tér aszimmetrikus kezelése: míg az állomások térbeli tulajdonságaik tekintetében adatként kezelését egy megjegyzés erejéig bírálja, addig az absztrakt lineáris időt egy terjedelmes bekezdésben teszi kritika tárgyává, mely szerint figyelembe kell venni, hogy az idő e képzete társadalmi konstrukció, a modernitás terméke (Giddens 1995 [1984]: 186).²⁵ Annak érdekében, hogy integrálhassa a strukturációelméletbe, Giddens Hägerstranddal szemben azt javasolja, hogy az időföldrajz alapjául ne a lineáris óraidőt vegyük, hanem a mindennapok reverzibilis idejét, mely sokkal inkább megfelel rutinizált gyakorlataink repetitív jellegének. A lineáris mozgás benyomását keltő bevett ábrázolási mód (vö. 1. ábra) helyett olyanra volna szükség, amely képes számot adni az oda-vissza mozgásokról, hiszen a cselekvők napi mozgásai nem egy egyirányú vonalat követnek, hanem mindig együtt járnak a visszatérés mozzanatával is (2. ábra).

2. ábra. A „korrigált” időföldrajz

Forrás: Giddens (1995 [1984]: 187)²⁶

Az ábra – a klasszikus módszerrel ellentétben – nem „oldalról”, hanem „felülről” kívánja megjeleníteni a szóban forgó egyén egy nap során befutott pályáját. Az egyes helyszíneket téglalapok jelölik, míg az utakat és irányukat az ívelt, nyílhegygel ellátott vonalak. Az ábrán Giddens egy iskolás gyerek pályáját szemlélteti, aki reggel elindul otthonról (O_1) az iskolába (I), onnan hazamegy (O_2), hogy aztán moziba távozzon (M), majd este ismét hazatérjen (O_3). Az időt kétféleképp lehet leolvasni a diagramról: egyrészt az útvonalak hosszúsága az időtartam nagyságára is utal, másrészt a téglalapok magasságai az adott helyszínen eltöltött idő hosszát szimbolizálják (Giddens 1995 [1984]: 187–188).²⁷

Az ábrázolás tetszetőssége ellenére számos probléma merül fel vele kapcsolatban. A lineáris időt a giddensi korrekció pusztán a vizuális ábrázolás területén tudja meghaladni,

²⁵ Ezt a kabilok Bourdieu által leírt időfelfogásával szembeállítva fejti ki.

²⁶ Az ábrát enyhén módosítottam.

²⁷ Ez alapján látható: kora reggel indul el, azaz kevés időt tölt reggel otthon, viszonylag sokáig van az iskolában, a második otthoni tartózkodás (O_2) szintén nem túl hosszú stb.

az ilyen megjelenítések alapjául szolgáló adatsorok azonban ugyanúgy az óraidőt veszik alapul, mint a hägerstrandi variáns. Az állomások adottságként kezelése tekintetében nem történik az új ábra révén előrelépés (Giddens a színhelyek elemzésével próbálja ezt később megoldani). Nem lehet elmenni amellett sem, hogy az ábra technikailag is messze van a tökéletestől, ugyanis mivel mindkét dimenzió térbeli, számos hiba és következetlenség figyelhető meg rajta.²⁸ Az időföldrajz strukturációelméletéhez igazítása ezen okok miatt is legfeljebb csupán félsikernek mondható, de más is szól emellett. John Urry azt a kérdést teszi fel (jogosan), hogy mi is az időföldrajz pontos státusza a strukturációelméletben. Meglátása szerint nem képezi szerves részét: „Mihelyt bevezette néhány alapfogalmát, hamarosan el is tűnik a további kifejtésből” (Urry 1991: 167). És valóban megfigyelhető, hogy Giddens először ismerteti, majd bírálatokkal látja el az időföldrajzot, később pedig ismerteti a „javított” változatot, hogy aztán a későbbiekben messzemenően kerülje a témát (a módszertani fejtegetésekben sem kerül elő), ami megerősíti a benyomást, hogy nem sikerült ezt a nézőpontot sikeresen beintegrálnia saját elméleti konstrukciójába. A strukturációelmélet egésze alapján csupán két jelentősége látszik: megmutatja, miként jutnak el az emberek az interakciók helyszíneire (bár ez pusztán technikai kérdés, az elmélet egésze szempontjából nem esszenciális), és az, hogy kifejezni látszik a mindennapok repetitívitasát.

Giddens azonban próbálja kezelni azt a problémát, hogy az időföldrajz túlságosan is fekete dobozként kezeli az interakciós helyeket (a csomópontokat vagy állomásokat), és csupán a közöttük végrehajtott mozgásokra koncentrál. Ennek érdekében vezet be olyan fogalmakat, mint a helyszín, a jelenléti elérhetőség vagy a regionalizáció, melyek az interakciós kontextusok téridőbeli jellemzőinek megvilágítását hivatottak elősegíteni. Az interakciós kontextusokként felfogott helyszíneket Giddens érezhetően relationalista módon kívánja meghatározni. Kijelenti, hogy az időföldrajz nem problematizálja, és a társadalomtudományoknak nem is kellene a hely (*place*) fogalmát alapul venniük. A hely fogalma a földrajztudományban legtöbbször abszolutista: adottság, mely befogadja az interakciókat. Giddens szerint „[a] »hely« terminusát a társadalomelméletben nem használhatjuk arra, hogy egyszerűen »térben lévő pontokat« jelöljünk vele, ahogy az időt sem a »mostok« egymásutánjaként képzeljük el” (1995 [1984]: 169–170). A helyszín (*locale*) fogalmának preferálása abból fakad, hogy Giddens szerint sokkal inkább kifejezi azt, hogy nem adottságokról, hanem komplex interakciós elrendez(őd)ésekről van szó. Ez pedig fontos, hiszen

az interakciós elrendez(őd)éseket (setting) nem szabad pusztán „háttérként” vagy az interakció adott fizikai „környezeteként” felfognunk, mivel a szóban forgó interakció termelésében és újratermelésében részt vevők aktívan szervezik ezeket (Giddens 1981: 161).

28 Mivel mind a függőleges, mind a vízszintes tengely *térbeli* távolságot jelöl, a nyílazott vonalak nem jelölhetnek *időtartamot* (hacsak nem feltételeznénk, hogy azonos távolság megtétele azonos időt vesz igénybe minden ember számára, ez azonban a közlekedési eszközökhöz való roppant egyenlőtlen hozzáférés miatt nem plauzibilis). Hasonlóan: ha mindkét dimenzió térbeli, akkor a szándék, hogy az egyes csomópontokon eltöltött időt a téglalapok magassága jelölje, balul sült el, hiszen azt a téves benyomást kelti, hogy térbeli kiterjedésre utal (pl. az iskola téglalapja nem azért magas, mert nagyon nagy az iskola, hanem azért, mert sokat van ott a gyerek, a síkidom alakzata azonban csak a térbeli paramétereire utalhatna.) Szintén értelemzavar lép fel az otthon háromszoros ábrázolásával kapcsolatban, hiszen azt hihetnénk, hogy minden egyes alkalommal más helyszínről van szó. Végül, az elindulás és érkezés tekintetében igen következetlenül lettek elhelyezve a téglalapok alján és tetején az útvonalakat jelző vonalak (ez ugyan nem az ábra javíthatatlan elvi hibája, ám ettől függetlenül valós inkonzisztencia).

A *Constitution of Society*ben is hasonló szellemiségben nyilatkozik, amikor kijelenti, hogy:

A találkozások magukba foglalják a tér „aktív elrendezéseit” (spacing) mind a testek kölcsönös pozicionálása, mind az interakciós elemek folyamatos elrendezésének (...) értelmében (Giddens 1995 [1984]: 129).

A „tér megszervezése konkrét helyszíneken az interakciók lehatárolása érdekében” (uo.) olyan szempont, amit a háttérként felfogott térbeliség szemszögéből nem vehetnénk figyelembe. A helyszínek azért is fontosak, mert minden kollektivitásnak vagy társadalomnak léteznek tipikus helyszínei, melyeket tipikus elrendeződésekként és a hozzájuk társuló szintén tipikus interakciókként érdemes elgondolni (Giddens 1981: 39). Helyszínek mint lehatárolt interakciós kontextusok különféle léptékben léteznek: lehet helyszín a szoba, ház, az utcárok, iroda, üzem, a város, régió, sőt nemzetállamok is (Giddens 1995 [1984]: 170, 1981: 39).

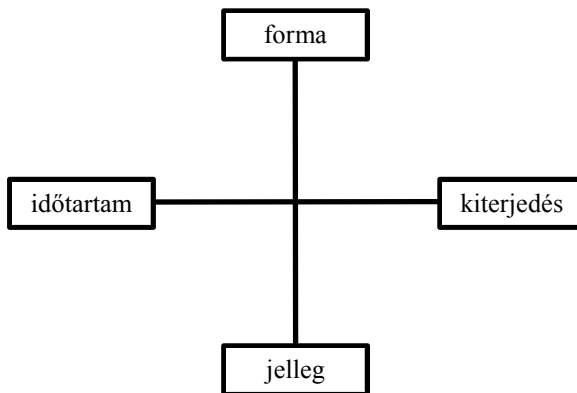
A helyszínek egyik kiemelten fontos tulajdonsága a jelen-léti elérhetőség (*presence availability*). Helyszíneken közös jelenlét formájában valósulnak meg az interakciók, azonban épp emiatt nem jöhet létre mindenkor és mindenki között kommunikáció. A jelen-léti elérhetőség annak a képességnek a mértékére utal, hogy a kommunikáció szempontjából fontos közös jelen-létet biztosítsák. A nagy jelen-léti elérhetőség arra utal, hogy könnyen létre lehet hozni a közös jelen-lét állapotát (ez jellemzi többek között a törzsi társadalmakat vagy a modern társadalmakban az egy házban élő személyek közösségét, például egy családot, de a zárt intézményeket is). Kicsi ezzel szemben a jelen-léti elérhetőség olyan helyszíneken, ahol kevésbé elérhető e szempontból az emberek (például régió vagy nemzetállam). A jelen-léti elérhetőség a helyszínekkel kapcsolatban elmondottakkal ellentétben inkább az abszolutista tér- és időfogalomból indul ki: *térben* és *időben* egymáshoz közel és távol lévő cselekvőkről van szó, távolságuk-közelségük abszolút mérce alapján ítéltető meg (Giddens 1981: 39–40, 1995 [1984]: 175–176).

A helyszínek belső tagolódását azonban Giddens egy inkább relationalistának tűnő szemszögéből kísérli meg rekonstruálni. A téridőbeli regionalizáció goffmani ihletésű fogalmával próbálja teljesíteni ezt. A regionalizációt pedig „nem pusztán a térbeli lokalizáció értelmében kell felfognunk, hanem olyan fogalomként, amely a tér és idő zónákra osztására vonatkozik, összefüggésben a rutinizált társadalmi gyakorlatokkal” (1995 [1984]: 171). Ha példának okáért egy lakást vagy házat veszünk szemügyre, feltűnik, hogy bizonyos helyiségekben és időpontokban más és másféle cselekvések mennek végbe: a lakók a nappaliban élik a társasági életet és töltik idejük nagy részét, míg a hálószobát inkább csak éjjel használják (tipikus tevékenységek: rekreáció, szex), a konyhát is sajátos időszakokban sajátos cselekvésekkel összefüggésben látogatják (étkezés előkészítésének idejében, de ebédlő hiánya esetében az étkezés alatt is). Hasonló lenne elmondható a többi helyszín kapcsán is: a cselekvések téridőbeli tagolódása úgy tűnik, hogy igen széles körben elterjedt jelenség. Mindegyik esetben látható, hogy a tér minőségileg különböző, ám egymásra vonatkoztatott részekre tagolódik.

A regionalizáció mikéntjét Giddens három nekifutással, eltérő szempontokból kiindulva próbálja felvázolni – így kifejtésének az is a tétje, hogy tudja-e ezeket egységes regionalizációelméletté integrálni. A regionalizáció mindhárom megközelítését Giddens egy-egy ábrával kívánja szemléltetni (3. ábra). A regionalizációs módok klasszifikálásának első megközelítésében fontos a regionalizáció formája, jellege, időtartama és kiterjedése.

A forma a régiót, helyszínt definiáló határookra vonatkozik, melyek Giddens alapján lehetnek szigorúak és kevésbé szigorúak. Bizonyos esetekben a határok némileg áteresztők (például az egyik szobából hallható, mi folyik a szomszéd helyiségben), más esetekben meglehetősen merevek (jól szigetelő falak). A régiók emellett lehetnek térben és időben nagy kiterjedésűek (sokáig vagy rövid ideig állnak fenn, nagy vagy kis területre terjednek ki). A jelleg pedig arra utal, hogy a színhelyek térbeli-időbeli szerkezete miként illeszkedik be az átfogóbb társadalmi rendszerekbe (Giddens 1995 [1984]: 171–175).²⁹

3. ábra. A téridőbeli regionalizáció aspektusai első megközelítésben

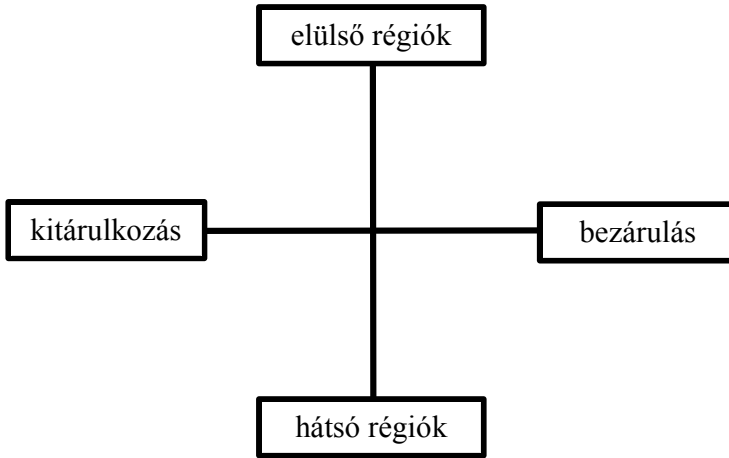

Forrás: Giddens (1995 [1984]: 173)

A regionalizáció második megközelítése Erving Goffman régióelméletét módosítja (4. ábra). E helyen már nem a helyszínek alapvető tulajdonságairól van szó, hanem a helyszínek egyes régióinak milyenségéről. Giddens elgondolása szerint egyfelől elülső és hátsó régiók állnak szemben egymással, másfelől pedig a bezárulás/elrejtés és a kitérülés/közszemlére tétel. Az elülső régiókra fegyelmesség, a hátsó régiókra pedig egyfajta játékos fesztelenség jellemző. De a giddensi kettős megkülönböztetés némileg különbözik Goffman gondolatmenetétől, mivel a kanadai szociológusnál az elülső régiók szükségszerűen a stilizált szerepek színrevitelét, a közszemlére tételt szolgálják, míg a hátsó régiók az elrejtést. Giddens ezzel szemben két egymástól elkülönülő és kétpólusú dimenzióként fogja fel a két ellentétpárt és viszonyukat a másikhoz. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy bizonyos esetben valóban a megmutatás, kitérülés kerül az elülső régiókban előtérbe és az elrejtés a hátsókba, de vannak olyan esetek, amikor nem. Előfordulhat, hogy az elülső régióban elrejtnek, vagy a hátsó régiókban megjelenik a demonstratív szerepjátszás és színrevitel (például, amikor a munkások az üzem hátsó régióiban egymás előtt kifigurázzák a vezetőket, ők is stilizált szerepeket játszanak, amiket egymás számára tesznek közzé). A két dimenzió értékei és ezek összefüggései azonban nemcsak kisléptékű helyszínekre alkalmazhatók, ahol emberek közös jelen-létük alapján interakciókat folytatnak egymással, hanem nagyléptékű helyszínekre is, például városokra (Giddens 1995 [1984]: 177–183).

²⁹ Giddens példája az otthon, mely a premodern Európában a gazdasági termelés helyszíne, míg a modernitásban elválik egymástól termelés és rekreáció.

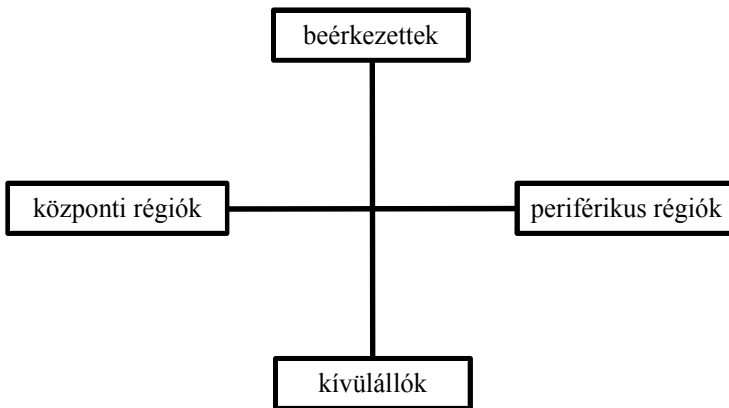
4. ábra. A téridőbeli regionalizáció aspektusai második megközelítésben

Forrás: Giddens (1995 [1984]: 176)

A regionalizációt mint „általános jelenséget” (i. m. 183) Giddens egy újabb fogalmi négyes segítségével közelíti meg (5. ábra). Ennek során a centrum-periféria különbséget fejleszti tovább az időbeliség bevonásával. A centrális és periférikus helyzet alapvető hatalmi különbségekre utal. A központi régiókat a beérkezettek tartják tartósan az ellenőrzésük alatt, ami által fontos erőforrások felett diszponálnak. Ezzel szemben a periférikus régiók a kívülállókhoz kötődnek, akik nem tudnak tartós ellenőrzést gyakorolni a centrumrégiók felett. Hasonlóan a második megközelítéshez, ez a kettős megkülönböztetés is alkalmas a kisebb és a nagyobb léptékű helyszínek regionalizálódásának leírására (a világgazdaságéra és a nemzetállaméra éppúgy, mint a városéra vagy a lakására) (i. m. 183–185).

5. ábra. A téridőbeli regionalizáció aspektusai harmadik megközelítésben

Forrás: Giddens (1995 [1984]: 184)

A regionalizáció giddensi elgondolása kétségkívül gondolatébresztő, ám számos problémát is felvet. Felmerülnek egyrészt bizonyos „technikai” problémák. Giddens azonos ábrákkal szemléltet igen különböző viszonyokat. A harmadik ábrán négy tulajdonság szerepel, amelyek nem állnak egymással semmiféle szükségszerű kapcsolatban, nem alkotnak tehát dimenziókat; a negyedik ábrát két kétpólusú dimenzió alkotja; az ötödik ábra viszont tulajdonképpen helytelenül különít el két dimenziót egymástól, hiszen a szöveges leírásból kiderül, hogy a centrális pozíció a beérkezettek, a periférikus régiókban tartózkodás a kívülállókra jellemző (így valójában egy kétpólusú dimenzióval van dolgunk). Kérdéses az is, miként viszonyul egymáshoz a három megközelítés, ezzel összefüggésben Giddens semmilyen felvilágosítást nem nyújt; nem tudhatjuk, hogy teljesen függetlenek-e egymástól a nézőpontok, vagy valamiféleképpen egymásra kellene/lehetne vonatkoztatni őket.

Mivel a regionalizáció – az időföldrajz sajátos változata mellett – a térrel és idővel kapcsolatos giddensi fejtegetések középpontjában áll, nem kis horderejű a kérdés, hogy mennyire sikeresen integrálta be ezt Giddens a strukturáció elméletébe. Összességében sajnos igen hasonló kép bontakozik ki, mint az időföldrajzzal kapcsolatban. A *Constitution of Society* harmadik fejezetét a szerző a regionalizáció (és az időföldrajz) kérdésének szenteli, ám utána már alig kapnak szerepet (például nincs róluk szó a hatodik, „módszertani” zárófejezetben). E harmadik fejezetben³⁰ azonban szerepel egy néhány oldalnyi fejtegetés, mely a korábban kidolgozott téridőbeli fogalmak és megkülönböztetések empirikus alkalmazhatóságát hivatott illusztrálni. Giddens ismét csak az iskola intézményét veszi példaként (bár ezúttal nem Willis kutatását). Az iskola fegyelmező intézmény, egyfajta hatalmi tartály (*power container*), mely sajátos technikák révén képes a hatalmat koncentrálni és tárolni. Az iskolát belső lezárttság jellemzi – falak és kerítés –, amiknek célja, hogy „benn tartsák” a diákokat a szükséges ideig, és egymástól világosan elkülönülő egységekre (osztálytermek) osszák szét őket. A térbeli felosztás felügyeleti célokat szolgál: mind az osztálytermekre bomlás, mind az osztályterem belső elrendezése. Az iskola szigorú időrendet diktál: órák és szünetek kérlelhetetlenül következnek egymás után, meghatározva diákok és tanárok téridőbeli útjait. Emellett megfigyelhetők elülső és hátsó régiók. Az osztályterem az órák alatt elülső régió, ugyanakkor a szünetek alatt hátsóvá válik, hiszen ekkor a diákok nem állnak közvetlen tanári felügyelet alatt (hasonlóan, a folyosó és az udvar bizonyos részei bizonyos időkben hátsó régiókká válhatnak). A tanárok számára is az osztályterem jelenti a tanítási óra alatt az elülső régiót, míg a tanári szoba azt a visszavonulási területet, ahol felkészülhetnek az órákra és megtervezhetik stratégiáikat (Giddens 1995 [1984]: 188–191).

Az e fejtegetéseket tartalmazó oldalak olvasása során feltűnik, hogy alig kerül alkalmazásra az a komplex apparátus, amit Giddens kidolgozott. A regionalizáció első aspektusának fogalmiságát alig használja, csak az derül ki a leírásból, hogy az iskola intézménye nem át-eresztő határookra törekszik, a térbeli és időbeli kiterjedéssel kapcsolatban is élhetünk feltételezésekkel, a karakterrel kapcsolatban nem tudjuk meg, mit jelenthet e kontextusban. A regionalizáció második megközelítéséből csak az elülső és hátsó régiók különbségét emeli be. Ám e két régió különbsége goffmani módon inkább összeolvad az elrejtés/láthatóvá tétel különbségével (ami alapján a hátsó régióban elrejtteni próbálnak, az elülsőben pedig közszemlére tett stilizált alakítások zajlanak). A centrum-periféria és a beérkezettek-

30 A fejezet külön írásként is megjelent egy többszerzős tanulmánykötetben (Giddens 1985).

kívülállók ellentétére épülő sémát meg sem próbálja az anyagra alkalmazni. A három megközelítés összefüggése itt is szükségszerűen homályban marad.

Összefoglalóan kijelenthető, hogy az ezen oldalakon leírtakhoz nem lett volna szükség a korábban kidolgozott fogalmiságra. E fejtegetéseket új fogalmiság nélkül is létre lehetett volna hozni a foucault-i panoptikusság (1990 [1975]), valamint a *goffmani* elülső és hátsó régiók vegyítése által. Még lehangolóbb e szempontból a könyv utolsó fejezete, mely azt kívánja demonstrálni, miként lehet a strukturáció elméletét különféle empirikus kutatásokban alkalmazni. Ennek során két példát dolgozott ki Giddens, az egyik *A skacok* korábban idézett átfogalmazása (i. m. 188 skk.), a másik pedig egy kvantitatív iskolaszociológiai felmérés eredményeinek átértelmezése és kontextusba helyezése. Mindkettőt Giddens messzeemenően a tér és az idő kategóriájára való hivatkozás, a térbeli és időbeli viszonyok elemzése nélkül hajtotta végre. Soja megjegyzése szerint Giddens a könyv második felében „megfelelnek” a térről (Soja 1989: 154) – de hozzátehetnénk, az időről is. Végso soron a társadalmi reprodukció zárófejezetben található konkrét leírása sajnos azt demonstrálja, hogy a strukturációelmélet „kijön” a téridő viszonyainak elemzése nélkül is. A regionalizáció elmélete sem tekinthető tehát a strukturációelmélet igazán szerves részének.

További kritikaként vehető fel, hogy Giddens ugyan deklaráltan létrehozottságukban és létrehozásukban kívánja vizsgálni a helyszíneket és régiókat, ám ebből vajmi kevés látszik a regionalizáció elméleti tárgyalása és az empirikus szemléltetés során. Nem derül ki, miképp hozzák létre és tartják fenn a cselekvők az elülső és hátsó régiók, a centrális és periférikus régiók különbségeit, az iskolára jellemző merev határokat stb. A kifejtés során ugyan minőségileg tagolt tereket (és időbeli intervallumokat) mutat be Giddens, ám ezek végső soron mégis adottságokként jelennek meg. Olyan színben tűnnek fel, mintha a helyszínek és régiók ontológiailag szükségszerűek lennének (vö. Urry 1991: 171–172). Vagyis míg Giddens az abszolutista tér- és időfelfogást bírálja az időföldrajzzal kapcsolatban, és próbál elrugaszkodni tőle, ez csak részben sikerül neki – mind az átfogalmazott időgeográfiában, mind a regionalizáció elméletében felfedezhető abszolutista maradványok. Ezzel saját célkitűzésének nem felel meg.

A tér(idő) strukturációelméletben elfoglalt helyének megítélését tovább nehezíti, hogy Giddensnek van kifejezetten abszolutista fogalma is a téridővel kapcsolatban. A *Contemporary Critique* – mely egyszerre tekinthető társadalom- és szociológiaelméleti munkának, minthogy szerzője egyszerre tárgyal benne általános, a társadalom konstitúciójával kapcsolatos és másrészt modernizációelméleti kérdéseket – egyik fontos fogalma a téridőbeli kiterjeszkedés (*time-space distancing*). E fogalom a társadalmi rend alapvető problémájával van összefüggésben. A társadalmi rend kérdése, hogy miképp lehet téren és időn átívelő struktúrákat létrehozni. Minden társadalomnak léteznek erre vonatkozó technikái. A téridőbeli kiterjeszkedés egyszerűen arra utal, hogy mennyire kiterjedtek a társadalom folyamatai térben és időben, milyen mértékben képesek önmaguk kinyújtására e két dimenzióban: léteznek nagy kiterjedésű, nagy területeken elterülő, és másfelől meglehetősen kis teret igénybe vevő társadalmi rendszerek; és fordítva: a társadalmi struktúrák időben nagyobb és kisebb távokat tekintve lehetnek azonosak önmagukkal (Giddens 1981: 91 skk.). Világos, hogy e fogalom igen jól alkalmazható a társadalmi változás tematizálására, hiszen a „természeti” népek társadalmi tipikusan kicsi, míg a modernitás nemzetállamai általában

nagyobb téridőbeli kiterjeszkedéssel jellemezhetők.³¹ Ennél azonban érdekesebb, hogy maga a téridőbeli kiterjeszkedés elgondolása igencsak reflektálatlanul használja a két alapvető kategóriát: mind a tér, mind az idő nem több pusztán kiterjedésnél (távolság és időtartam). A társadalmi rendszerek a térben és időben terjeszkednek ki. Ezzel pedig lényegében saját relationalista szándékainak mond ellent.³²

A *Constitution of Society* Giddens többéves társadalomelméleti alkotásának betetőzése és egyben befejezése is. Az azóta publikált kötetei saját korábbi meghatározása szerint inkább szociológiaiak vagy szociológiaelméletiek, minthogy a modernitást és a modernizációt teoretizálják. A tér és az idő ezen írásokban viszont már láthatólag nem tölti be azt az alapvető szerepet, amit Giddens társadalomelméleti műveiben a kérdéskörüknek szánt. Az erre vonatkozó fejtegetései inkább kurták vagy pusztán megjegyzések. Emiatt, és mivel nem szűkebb értelemben vett társadalomelméleti szempontból kezeli a kérdést, csak röviden térek ki ezen írásokra, és közülük is inkább csak a talán leghíresebbre, mely a giddensi modernizációelmélet foglalatosa, a *Consequences of Modernity*-re.

A *Consequences* térrel és idővel kapcsolatos fejtegetései nem túlzottan terjedelmesek. Giddens a premodern és a modern társadalmak dichotómiáján keresztül fejt ki nézeteit. Elmondása alapján a premodern kultúrákra tér és idő folyamatos egymáshoz kapcsolása volt jellemző: az idő szükségszerűen egybefonódott a térrel, mivel az időpontokat csak helyszínmegjelölésekkel együtt tudták megadni. Ez a gondolkodás nem volt absztrakt, konkrét időpontok kapcsolódtak össze lokális helyszínekkel. A tértől függetlenül koncipiált idő (lineáris óraidő), és másrészt az időtől függetlenül elgondolt tér (az „üres tér”) képzete csak a modernitás hajnalán jött létre.³³ Tér és idő elkülönítésének következményei vannak. Egyrészt lehetővé válik az újra-összekapcsolásuk, például közlekedési menetrendek formájában. Másrészt e kettéválasztás teszi lehetővé a modernitás átfogó kiagyazási mechanizmusait.³⁴ Valamint harmadrészt tér és idő elkülönülése teszi lehetővé a szervezetek „racionális” strukturalizálását. Emellett azonban tér és helyszín kettéválása is megfigyelhető. Míg a premodern kultúrákban a tér és a helyszín egybeesett (mivel e társadalmi rendszerekben a legtöbb ember számára az életük térbeli aspektusai megegyeztek azzal, hogy kik vannak térben jelen az adott helyszínen), addig a modernitásban folyamatosan elválik egymástól tér és helyszín,

31 Ezzel Giddens nem valamiféle evolúcióelméletet kíván megvalósítani, hiszen semmiféle szükségszerűséget nem posztulál a társadalmi átalakulás menetében és irányában.

32 Ez nem abból következik, hogy a *Constitution of Society* későbbi mű, és szemléletbeli változás következett be a két kötet között eltelt majdnem három év alatt. A *Critique* is *elvilég* relationalista felfogást kíván a két kategóriával kapcsolatban képviselni (lásd alább). Másrészt a téridőbeli kiterjedés fogalma a *Constitution*-ban is megjelenik (Giddens 1995 [1984]: 138, 224, 235–236). Vagyis valós ellentmondásról van szó.

33 Bár kicsit talán „blikkfangos” a megfogalmazás, érdemes arra emlékeztetni, hogy Giddens tézise többé-kevésbé összhangban van a „komoly” mentalitás- és kultúratörténet eredményeivel. Aron Gurevics például azt emeli ki A középkori ember világképében, hogy a korszak embere számára az idő és a tér elválaszthatatlan összefonódott a társadalmi gyakorlatokkal: az idő *valaminek* az ideje volt, a tér pedig *valaminek* a helye. Sem az üres tér, sem a lineáris idő képzete nem létezett (Gurevics 1974 [1972]).

34 Ezt Giddens a következőképp definiálja: a „társadalmi kapcsolatok »kiemelése« a lokális interakció összefüggésekből, és átfogó, szinte végtelen téridőbeli távolságokat felölelő átstrukturálása” (Giddens 1995 [1990]: 33). A fogalom ilyen felfogása világosan párhuzamot mutat Simmel felfogásával, aki a modernizáció folyamatát a lokális összefüggésekből való kiszakadás és a nagyobb, nem lokális kollektivitásokhoz való hozzákapcsolódás sémája alapján magyarázta (Simmel 2009 [1890]).

amennyiben az interakciók már nem követelik meg a közös jelen-létet valamely színhelyen, hanem igen gyakran távollevő emberek között mennek végbe. Másfelől pedig a helyszín is átalakul: míg korábban a jelenlévők határozták meg jellegét, addig ma minden egyes lokalitást tőle távol levő helyek is konstituálnak, sőt gyakran nagyobb befolyást gyakorolnak rá, mint a jelenlévő személyek (Giddens 1995 [1990]: 28–33).³⁵

E fejtegetések inkább tűnnek esszéisztikusnak, semmint jól kifejtettnek, az olvasónak az az érzése támadhat, hogy a tartalom a retorika áldozatául esik. Ezen oldalakon is megfigyelhető valamiféle implicit és kicsit következtelen racionalizmus, mivel a teret és az időt társadalmi konstrukciókként tartja számon. Ugyanakkor az érvelés meglehetősen ingatag alapokon áll, az olvasó azt sem tudhatja, mely szinten érvel Giddens: a térről és időről alkotott képzetek, vagy a térbeliség és az időbeliség szintjén (pontosabban: néhol úgy tűnik, itt, máshol pedig úgy, hogy ott). A téridő differenciált társadalomelméleti megragadásának kísérlete után Giddens lényegében feladja abbéli szándékát, hogy e két kategóriát a középpontba helyezze: a *Consequences of Modernity* e tekintetben csalódás.

Összegzés és kitekintés

Összegzésképpen érdemes Giddens tér(idő)elméletét átfogóan szemügyre venni abból a szempontból, hogy milyen tekintetben racionalista, és mely szempontok szerint nem. Giddens a deklarációk szintjén meglehetősen egyértelmű. Az idő és a tér racionalista felfogását kívánja képviselni, mint ahogy azt a *Contemporary Critique*-ben kifejti:

Leibniz nyomán nem gondolhatjuk el a teret és az időt nem viszonyoszerű „tartályokként”, mert mint ilyenek nem léteznek. Időt és teret csakis a dolgok és az események viszonyai alapján vagyunk képesek megragadni: e két kategória jelenti azt a módot, ahogy a dolgok és az események közti viszonyokat kifejezik (Giddens 1981: 30–31).

A *Constitution of Society* utolsó előtti és utolsó oldalán is határozottan tűnő álláspontot képvisel a kérdésben, a viszonyoszerűség mellett érvelve:

A társadalmi tevékenységek bizonyos helyszíneken mennek végbe, de nem szabadna mindezt a szóban forgó tevékenységek bizonyos szituációkban történő passzív lokalizációja értelmében felfogni. Az emberi tevékenységek úgy „mennek végbe”, hogy közben elsajátítják és átalakítják a természetet, ami sehol sem nyilvánul meg olyan szemmel látható módon, mint a modern városi élet mesterséges környezetében. (...) A tér nem üres dimenzió, amelynek mentén a társadalmi csoportok strukturálódnak, hanem figyelembe kell vennünk az interakciós rendszerek konstitúciójában betöltött szerepét (Giddens 1995 [1984]: 426).

E passzusban az üres, vagyis az abszolutista módon elképzelt tér fogalmával szemben érvel. Némileg zavaros ugyanakkor, hogy mit szegez szembe ezen szemszöggel. Az abszolutista értelemben vett helyeket az emberek által elsajátított és átalakított természettel és terekkel helyezi ellentétbe. E felfogásban a szerző szándékai ellenére megőrződtek abszolutista elemek, amennyiben a társadalmiságot és a térbeliséget külön létezőként tartja számon, hiszen

³⁵ Ez Giddens globalizációértelmezésének is az alapja, mely szerinte nem más, mint olyan kiterjeszkedési folyamat, melynek során a helyszínek végül távolságoktól függetlenül képesek egymásra hatni (vö. Schroer 2006: 125).

csak így lehetséges, hogy az egyik rányomja a bélyegét a másikra. Az idézet utolsó mondata – amelyben Giddens az abszolutista térfelfogással (tér mint „üres dimenzió”) a terek interakciós rendszerek konstitúciójában betöltött szerepének vizsgálatát állítja szembe – szintén inkább homályban hagyja a kérdést, hiszen ugyanezt e hatást akár abszolutista fogalmakkal is lehetne tárgyalni.³⁶ Kétségkívül nem ennek felvetése volt a szerzői szándék, ám e mondatok többértelműsége vagy zavarossága szimptomatikus az egész műre: a relationalista tér- és időfelfogás programját Giddens nem tudta következetesen végigvinni. Erre utalnak a korábban említett problémák is (abszolutista maradék az időföldrajz korrigált változatának időfelfogásában, reifikált téridőbeli régiók a relationalista kiindulópont ellenére, a téridőbeli kiterjeszkedés abszolutista fogalma stb.).

Nem meglepő, hogy ez a következetlenség a strukturációelmélet térre és időre vonatkozó fejtegetései megítélésére is hatást gyakorolt. Martina Löw például egyértelműen az abszolutista koncepciók közé sorolja a téridő giddensi konceptualizálását, mert szerinte a színhelyeket Giddens apró tartályterekként fogja fel, továbbá az olyan metaforák használata miatt, mint a „hatalmi tartályok” (Löw 2001: 37 skk.). Ez a korábbiak fényében félig igaz csupán: Giddens a színhelyeket és a hatalmi tartályokat társadalmi létrehozottságukban szeretné vizsgálni, ugyanakkor konkrét elemzéseiben alig szentel e szempontnak figyelmet, így e képződmények adottságoknak tűnnek. Löwnek azonban súlyosabb érvei is vannak. Szerinte problematikus rendszer és struktúra giddensi megkülönböztetése. A korábban említettekén túl e kettő a tekintetben is elválik egymástól, hogy:

A struktúra mint a szabályok és erőforrások rekurzív szervezett összessége időn és téren kívüli, leszámítva a konkrét megvalósításait és az emléknymokban történő koordinálását (...). A társadalmi rendszerek (...) ezzel szemben magukba foglalják a cselekvő emberek szituált tevékenységeit, melyeket téren és időn átnyúlva termelnek újra (Giddens 1995 [1984]: 77).

Löw kritikája, hogy Giddens hibázik, amikor a strukturális jelenségeket téren és időn kívülre helyezi, míg a másik fogalmat téridőben szituálja. Ez azért problémás szerinte, mert a társadalmiság lényegét a struktúrák adják, viszont sem a tér, sem az idő nem jelenhet meg ezen az elemzési szinten, minthogy ezek téren és időn „kívüliek”. Löw megfogalmazásában: a tér Giddens számára pusztán az a helyszín, „ahol valami történik, és amelynek létezésétől elvonatkoztatva struktúrákat állapíthatunk meg” (2001: 38). Fel sem merülhet a giddensi elméletben az a gondolat, hogy léteznek térbeli (vagy időbeli) struktúrák. Márpedig egy olyan elmélet számára, amely a térbeliség és időbeliség problémáját a középpontba kívánja állítani, elengedhetlenül fontos volna, hogy e viszonyokat az elmélet minden szintjén tárgyalja. Rendszer és struktúra szembeállításában Löw abszolutista maradványt lát: az egyik oldalon a térbeliség-időbeliség, a másikon pedig a társadalmiság központi eleme, az ezektől elvonatkoztatott strukturális jelenségek – így térbeliség és társadalmiság abszolutista elméletekre jellemző dualizmusa új formában jelenik meg Giddens elméletében (Löw 2001). Ez lehet a forrása annak, hogy Giddens könyvének második felében – leszámítva a zárófejezet inkább csak általános statementekkel teli oldalait – már alig foglalkozik a tér és az idő problémájával.

Markus Schroer (2006: 130–131) épp az ellentétes álláspontot képviseli, inkább relationalistának tartva a koncepciót. Felhívja a figyelmet arra, hogy Giddens relacionálisként, társadalmilag termeltként kívánja felfogni mind a helyszíneket, mind a különféle „tartályokat”

36 Pl. miképpen határozza meg a tér a társadalmat?

(legyen szó nemzetállamról, iskoláról vagy másról). De hasonlóan a löwi állásponthoz, ez is csupán az érme egyik oldala.³⁷ Látható tehát, hogy Giddens térre, időre és az összefüggésükre vonatkozó gondolatai inkonzisztensek. John Urry (1991: 161) lényegében azt veti Giddens szemére, hogy nem mélyedt el eléggé abban a kérdésben, hogy tér és idő abszolút nagyságok vagy pedig relacionálisan létrehozottak. Egyetértve e kritikával, megjegyezhető, hogy a kérdéssel való elmélyültebb foglalkozás minden bizonnyal konzekvensebb álláspontot eredményezhetett volna.

Végezetül azt szeretném kiemelni, hogy ez a fogalmi következetlenség, illetve az abszolutista vonások lappangó jelenléte valós problémákat okoz a strukturációelmélet számára, kritizálásuk tehát nem pusztán „szörszálhasogatás”. Minthogy a színhelyeket nem pusztán helyekként kívánja Giddens számon tartani, ahol megtörténnének események, hanem a cselekvések értelmi horizontjaként is, elsőrangúan fontos volna, hogy rekonstruálhassuk e színhelyek társadalmi felépítését és újratermelését; erre azonban a giddensi elmélet alig nyújt támpontot. Nem világos, hogy mindez magától értetődő folyamatként megy végbe, vagy szimbolikus harcok bontakoznak ki a térbeliség konstitúciója során.

Ezen írásnak nem lehet feladata alternatív szociológiai térleméletek részletes kidolgozása vagy rekonstruálása. E helyütt arra szorítkoznék, hogy egy a giddensivel szemben meggyőzőbb és következetesebben relacionális megközelítést vázoljak fel, mely talán orvosolni tudja a strukturációelmélet téridővel összefüggő problémáit. Martina Löw a 2001-ben megjelent *Raumsoziologie*-ban ugyan nagymértékben támaszkodik Giddens strukturációelméletére, ám annak elhibázottnak tartott térkonceptiója helyett mást javasol. Relacionális megközelítése alapján a tér szociológiai szempontból „a testek relacionális rendjei/elrendezése, mely folyamatos mozgásban van” (Löw 2001: 131, 153). E definíció értelmében cselekvő emberek hozzák létre a tereket, ami két mozzanatot foglal magába: tárgyak, emberek, élőlények egymáshoz való pozicionálását (*spacing*), másrészt azt a gondolati aktust, amelynek során gondolatilag egységesítjük a teret (szintézis). Az is világos, hogy térkonstitúció csakis időbeli lehet: mások más időben eltérő módon hajthatják végre e cselekvéseket. A strukturációelméletet továbbgondolva Löw arról is ír (2001: 166 skk.), hogy léteznek *térbeli struktúrák*, vagyis a térkonstitúció széles körben elterjedt szabályai, amelyeket erőforrásokkal erősítenek meg, vagy amelyek erőforrásokká válhatnak bizonyos szereplők számára. Például az iskola, a templom, a bevásárlóközpontok vagy a vasútállomás térbeli struktúrákat jelentenek, mivel tipikusan épülnek fel, hasonló cselekvés és érzékelési módokat követelnek meg a cselekvőktől, és mivel e szabályokat erőforrásokkal bátyázták körül. A struktúra dualitásának elve alapján Löw is két pólust kíván figyelembe venni, ám a Giddens által e tekintetben elhanyagolt térrel kapcsolatban is: az egyik oldalról a cselekvők térkonstituáló tevékenységeit, másrészt pedig azokat a térbeli struktúrákat, amelyeket az emberek már készen találnak a cselekvési szituációban, és amiket vagy elfogadnak, vagy megpróbálják azokat lehetőség szerint kétségbe vonni.

E szemléletet alapul véve és Giddens értelmezésével vitatkozva veszi Löw szemügyre *A skacokat*. Az iskola ez alapján sajátos térbeli struktúra, mely intézményesített térrel és vi-

³⁷ Schroer érezhetően nagyobb szimpátiával viseltet a giddensi téridő-konceptióval szemben, bár ő is kritikus: leginkább azt veti az angol szerző szemére, hogy a regionalizáció kapcsán csak a konkrét helyszínekre koncentrált, és a nagyobb léptékűekre (a fogalom deklarált alkalmazhatósága ellenére) nem fordít figyelmet. Így a társadalom térbelisége a szerzői szándékok ellenére a lokális interakciók világára korlátozódik (Schroer 2006: 131).

selkedésmódokkal írható le. Az iskola az intézményesített felfogás szerint az iskola épületéből, sajátosan elrendezett osztálytermeiből és helyiségeiből, az udvarból, a kerítésből áll, valamint magába foglalja a cselekvők típusai számára előírt szerepelvárásokat is (tanár, diák). Ezek a különféle erőforrásokkal³⁸ alátámasztott szabályok határozzák meg az iskola lezárt terének intézményesített konstrukcióját. A skacok azonban épp azáltal tűnnek ki Löw Wilis-olvasatában, hogy nem fogadják el ezt a térbeli struktúrát, nem hajlandók ezen intézményesített szabályokat követni: lázadásuk az iskolai tér általuk végrehajtott konstrukciójában is megjelenik. A lázadó munkásifjak másként építik fel az iskola terét. Ez számukra nem lezárt „tartály”: oktatás alatt folyamatosan ide-oda mozognak az iskola és az utca között, fittyet hányva a szabályokra. Hasonlóan „rakoncátlanok” az iskola épületében való mozgás tekintetében: a folyosón nem húzódnak a falhoz, hanem szétszóródnak, az osztályterem között is mozognak az órák alatt is, az osztályteremben sem úgy ülnek, ahogy azt az iskola rendje megkövetelné, hanem folyamatosan mozognak (Löw 2001: 243 sk.).

A skacok tere nyitott, állandó mozgásban lévő tér, mely szemben áll a hivatalos iskolai térrel. A löwi leírásból kiderül az is, hogy egy helyen kétféle teret konstruálnak a szereplők: a tanárok és a konform diákok a hivatalos iskolai teret, míg a lázadó munkásdiákok ennek az ellentétét (i. m. 244–245). Tanárok és diákok közti szembenállás kiemelten fontos aspektusa tehát a térkonstrukciós elvek ellentéte. A giddensi térfelfogás ezt nem engedné láttatni. Egyértelműen kiviláglik a löwi leírásból, hogy mindennek általánosabb jelentősége is van: a leírt térszervezési és elgondolási praktikák ugyanis segítenek kialakítani, illetve újratermelni a munkásosztálybeli habitusokat. Azokat a sajátos beállítódásokat, érzékelési módokat, amelyek e habitust alkotják, a cselekvők térbeli gyakorlataik során, egymással és az általuk konstituált terekkel való interakciókban tanulják meg.³⁹ A későbbi munkaerő-piaci pálya szempontjából ez igen jelentős tényező, hiszen segíti reprodukálni a kapitalista társadalmakra jellemző társadalmi struktúrákat. Míg tehát Giddens e struktúrák újratermelését a skacok kapcsán térbeliség nélkül rekonstruálta, addig Löw képes a térbeliséget a társadalmiság minden szintjének elemzésébe bevonni, hiszen léteznek térbeli struktúrák, melyek kölcsönhatásban állnak másféle struktúrákkal.

Végezetül érdemes kitérni a kérdésre, vajon miért vallott végső soron kudarcot Giddens abbéli projektje, hogy az időbeliséget és térbeliséget a társadalomelmélet középpontjába helyezze. Az Urry megjegyzésében felsejlő tényezők – hogy ti. nem foglalkozott eléggé behatóan az abszolutizmus-relativizmus problematikájával – túl mélyebb oka is lehet ennek. A strukturációelmélet egészét figyelembe véve az a benyomás alakul ki, hogy a téridőbeliség tekintetében⁴⁰ épp az okozta a projekt félresiklását, ami miatt érdekessé válhatott számára idő és tér. Ha Giddens a társadalmi rend problémáját kívánja megoldani, vagyis a térben és időben elnyúló társadalmi struktúrák létét magyarázni, akkor e célkitűzés – bármiféle társadalmi cselekvés térben és időben szituáltsága ellenére – már implikálja azt a meggyőződést, hogy a társadalmiság *igazán fontos* aspektusai azok, amelyek tértől is időtől függetlenül

38 Tanári tekintély, szabályozások, törvényi háttér stb.

39 Persze ez csupán az egyik forrása a munkásosztálybeli habitusnak, hiszen épp ilyen fontos a család, valamint az iskola utáni utcai szituáció. E kettő kapcsán a térbeliségnek hasonló szerep jut a munkáshabitus (újra)termelésében.

40 Kijelentéseim az elmélet ezen aspektusaira értendők, nem feladata ezen írásnak a strukturációelmélet egészének megítélése.

léteznek. Azonban minden hiba és inkonzisztencia ellenére becsülendő Giddensnek az a máig ható teljesítménye, hogy – mások mellett – „visszahozta” a tér kérdését a nyugati társadalomelméleti vitákba.⁴¹

Hivatkozott irodalom

- Berger, Peter L. és Thomas Luckmann (1998 [1966]): *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés.* Budapest: Jósöveg.
- Berger Viktor (2007): Konstruktivista és bourdieu-i megközelítések vonzásában. Gerhard Schulze cselekvés- és tudásszociológiai modellje. In *Kötő-jelek 2006.* Némedi Dénes és Szabari Vera (szerk.). Budapest: ELTE TÁTK, 31–52.
- Berger Viktor (2012): A térképek rejtett tere. *BUKSZ* 24(1): 30–36.
- Bourdieu, Pierre (2002 [1994]): Társadalmi tér és szimbolikus tér. In uó. *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* Budapest: Napvilág, 11–29.
- Bourdieu, Pierre (2010 [1979]): A habitus és az életstílusok tere. *Replika* (72): 49–94.
- Crang, Mike és Nigel Thrift (szerk.) (2000): Introduction. In *Thinking Space.* Mike Crang és Nigel Thrift (szerk.). London, New York: Routledge, 1–30.
- Foucault, Michel (1990 [1975]): *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* Budapest: Gondolat.
- Giddens, Anthony (1976): *New Rules of Sociological Method.* Stanford: Stanford University Press.
- Giddens, Anthony (1979): *Central Problems of Social Theory.* Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Giddens, Anthony (1981): *A Contemporary Critique of Historical Materialism, Vol. 1. Power, Property and the State.* Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Giddens, Anthony (1984): Space, Time, and Politics in Social Theory. An Interview with Anthony Giddens. *Environment and Planning D. Society and Space.* 2(2): 123–132.
- Giddens, Anthony (1985): Time, Space and Regionalisation. In *Social Relations and Spatial Structures.* Derek Gregory és John Urry (szerk.). Houndmills: Macmillan, 265–295.
- Giddens, Anthony (1995 [1984]): *Die Konstitution der Gesellschaft.* Frankfurt am Main–New York: Campus.
- Giddens, Anthony (1995 [1990]): *Die Konsequenzen der Moderne.* Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Giddens, Anthony (1997 [1993]): *Szociológia.* Budapest: Osiris.
- Giddens, Anthony (1999 [1998]): *A harmadik út. A szociáldemokrácia megújulása.* Budapest: Agóra Marketing.
- Giddens, Anthony (2005 [1999]): *Elszabadult világ. Hogyan alakítja át életünket a globalizáció?* Budapest: Napvilág.
- Giddens, Anthony (2013 [1988]): A strukturációs elmélete. Bernd Kiefling interjúja. *Replika* (82): 11–24.
- Giddens, Anthony (2013 [1991]): A késő modernitás kontúrjai. *Replika* (82): 113–130.
- Giddens, Anthony (2013 [1994]): Élet a poszttradicionális társadalmakban. *Replika* (82): 55–95.
- Gurevics, Aron (1974 [1972]): *A középkori ember vilásképe.* Budapest: Kossuth.
- Günzel, Stephan (2006): Einleitung. In *Raumtheorie. Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften.* Jörg Dünne és Stephan Günzel (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 19–43.
- Heidegger, Martin (2002 [1962]): Idő és lét. *Nagyvilág* 47(3). Interneten: <http://www.inaplo.hu/nv/200203/15.html>.
- Joas, Hans (1995): Einführung. Eine soziologische Transformation der Praxisphilosophie – Giddens’ Theorie der Strukturierung. In Anthony Giddens: *Die Konstitution der Gesellschaft.* Frankfurt am Main–New York: Campus, 9–23.
- Läpple, Dieter (1991): Essay über den Raum. Für ein gesellschaftswissenschaftliches Raumkonzept. In *Stadt und Raum. Soziologische Analysen.* Pfaffenweiler: Centaurus, 157–207.
- Lefebvre, Henri (1991 [1974]): *The Production of Space.* Oxford: Basil Blackwell.
- Lefebvre, Henri (2002 [1975]): Die Produktion des städtischen Raums. *An Architektur* (1): 4–21. Interneten: http://www.anarchitektur.com/aa01_lefebvre/aa01_lefebvre.pdf.
- Löw, Martina (2001): *Raumsoziologie.* Frankfurt am Main: Suhrkamp.

⁴¹ Bár Urry e tekintetben sem ilyen jóindulatú. Megjegyzi egyrészt, hogy Giddensnek nem sikerül a teret és időt termékenyvé tennie a társadalomelmélet számára. Másrészt arra is felhívja a figyelmet, hogy azok a megfontolások, melyek szerint mindenféle társadalmi tevékenység térben és időben megszervezett, előbb-utóbb úgyis a felszínre bukkantak volna (értsd: nem kell túlértékelni Giddens szerepét), hiszen olyan korszakban élünk, amely szinte pre-desztinál minket e kérdések beható vizsgálatára (Urry 1991: 160).

- Schroer, Markus (2006): *Räume, Orte, Grenzen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schütz, Alfred és Thomas Luckmann (2000 [1973]): Az életvilág struktúrái. In *Szociológiai irányzatok a XX. században. Olvasókönyv a szociológia történetéhez, 2. kötet*. Felkai Gábor, Némedi Dénes, Somlai Péter (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 272–302.
- Sik Domonkos (2013a): Giddens társadalomelmélete. *Társadalomkutatás* 31(1): 55–71.
- Sik Domonkos (2013b): Giddens modernizációelmélete. Intézményi átalakulás és politikai praxis. *Replika* (82): 97–112.
- Sik Domonkos (2013c): Giddens modernitáselmélete: identitás és intimitás. *Replika* (82): 131–144.
- Simmel, Georg (2009 [1890]): *A társadalmi differenciálódásról. Szociológiai és pszichológiai vizsgálódások*. Budapest: Gondolat.
- Soja, Edward W. (1989): *Postmodern Geographies*. London, New York: Verso.
- Urry, John (1991): Time and Space in Giddens' Social Theory. In *Giddens' Theory of Structuration. A Critical Appreciation*. Christopher G. A. Bryant és David Jary (szerk.). London: Routledge, 160–175.
- Werlen, Benno (2009): Geographie/Sozialgeographie. In *Raumwissenschaften*. Stephan Günzel (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 142–158.